

Gornje Bukovlje (Crkvišće), kasnoantička utvrda i crkva

Fudurić, David

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:141703>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-22**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

FILOZOFSKI FAKULTET

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

David Fudurić

**Gornje Bukovlje (Crkvišće), kasnoantička utvrda i
crkva**

Diplomski rad

Mentor: dr.sc. Domagoj Tončinić, izv. prof.

Komentor: dr.sc. Ana Azinović Bebek

Zagreb, 2020

Sadržaj

Uvod	3
Geografske odrednice	4
Crkvišće u kontekstu antike karlovačkog kraja	6
Crkvišće kroz povijest	10
Povijest istraživanja	12
Terenski izvještaj	15
Crkva	15
Kula i obrambeni zidovi	17
Objekti 1 i 2	19
Objekti 3 i 4	21
Objekti 5 i 6	22
Ostale istražene sonde	23
Zaštita i prezentacija lokaliteta	24
Nedestruktivne metode istraživanja	25
Pokretni arheološki materijal	27
Keramika	27
Metal i novac	30
Ostali pokretni arheološki materijal	31
Crkvišće u povijesno–regionalnom kontekstu kasne antike i seobe naroda	33
Povijesne okolnosti nastanka visinskih utvrđenih naselja u južnopanonskom prostoru i njihova važnost– primjer Crkvišća	33
Prapovijest i antika	33
Treće stoljeće	34
Četvrto i peto stoljeće	37
Šesto stoljeće	41
Crkvišće u kontekstu kasnoantičkih visinskih naselja na istočnoalpskom i zapadnobalkanskom području	45
Analogije utvrde i pripadajućih građevina	45
Analogija crkve	52
Zaključna razmatranja	54
Sažetak	56
Abstract	57
Slike	58
Bibliografija:	67
Literatura:	67
Mrežne stranice:	73

Uvod

Istraživanja provedena u okolini Karlovca posljednjih su godina iznjedrila niz lokaliteta što je uvelike izmijenilo arheološku sliku tog kraja. Valja pretpostaviti da je okolica Karlovca bogata arheološkim lokalitetima, a to se posebno odnosi na gradine i visinske utvrde jer se radi o brdovitom terenu ispresijecanom vodenim tokovima koji je oduvijek bio važna spona prometnog povezivanja Panonske nizine s Jadranskim morem. Neistraženost se posebice odnosi na razdoblje kasne antike za koje postoje samo sporadični nalazi. No to ne znači da veliki i važni lokaliteti ne postoje, a arheolozi su se odnedavno, potaknuti toponimima, slučajnim nalazima i lokalnim legendama, posvetili njihovom istraživanju.

Nalazište Crkvišće otkriveno je slučajno. Arheolozi Hrvatskog restauratorskog zavoda pod vodstvom dr. sc. Ane Azinović Bebek posjetili su Crkvišće tijekom arheološkog pregleda lokaliteta u tom dijelu karlovačkog kraja. Naišli su na vidljive obrise bedema i crkve prekrivene gustom šumom i raslinjem i bilo je jasno da je ovaj lokalitet, koji je u literaturi bio prepoznat kao prapovijesna gradina, značajan i vrijedan istraživanja. Istraživanja su, zaključno s 2019. godinom, pokazala da je riječ o kasnoantičkom visinskom utvrđenom naselju na strateškom položaju iznad rijeke Mrežnice.

Dobro sačuvana obrambena arhitektura, crkva i izniman položaj čine Crkvišće jednim od najznačajnijih sustavno istraživanih kasnoantičkih lokaliteta na području sjeverozapadne Hrvatske. Otkrićem ovog nalazišta ne samo da je bitan lokalitet uvršten na arheološku kartu kasne antike kontinentalne Hrvatske, već je taj prostor povezan s dijelovima susjedne Bosne i Hercegovine i Slovenije u jedan cjeloviti kontekst sačinjen od niza sličnih visinskih utvrđenih naselja.

Osobni interes za ovaj lokalitet stekao sam sudjelovanjem u sustavnim istraživanjima što me, uz činjenicu da živim u neposrednoj blizini lokaliteta, nagnalo da o njemu napišem ovaj diplomski rad. Stoga mi je želja da ovaj rad, osim doprinosa hrvatskoj kasnoantičkoj arheologiji, bude doprinos zavičajnoj povijesti dugoreškog kraja. Zahvaljujem dr. sc. Ani Azinović Bebek što mi je dala priliku i materijal za pisanje ovog rada kao i mentoru dr. sc. Domagoju Tončiniću izv. prof., na metodološkom vođenju prilikom pisanja rada.

U ovom ću se diplomskom radu baviti geografskim opisom lokaliteta, odnosno smještajem i položajem lokaliteta naspram antičkih prometnica i drugih antičkih lokaliteta na širem karlovačkom području. Također ću napraviti pregled povijesti istraživanja s opisom značajnih otkrića za pojedinu godinu. Nadalje, u ovom radu bavit ću se detaljnim opisom dosad pronađene zidane arhitekture, s posebnim naglaskom na ranokršćansku crkvu i obrambenu arhitekturu.

Posebno mi je važno pružiti povijesni kontekst nastanka utvrde u nestabilnom razdoblju koje je zadesilo rimsku Panoniju još od krize 3. stoljeća pa do dolaska Avara i Slavena. Pokretne nalaze ću koristiti, uz relevantnu literaturu, u kontekstu datiranja i interpretacije sastava stanovništva i funkcije pojedinih građevina. Želim pružiti interpretaciju arhitekture, ali i funkcije utvrđenog naselja u vojno–strateškom smislu. Kasnoantička visinska naselja ovog tipa nisu nepoznanica na području sjevernog Balkana, Dalmacije i istočnih Alpi te ću i za crkvu i za utvrdu pružiti analogije s navedenih prostora.

Geografske odrednice

Lokalitet Crkvišće–Bukovlje¹ višeslojni je arheološki lokalitet (190 metara n. v.) koji se nalazi 7 km jugoistočno od grada Duge Rese u mjestu Gornje Bukovlje, općina Generalski Stol, na brdovitom području plitkog krša kroz koji se rijeka Mrežnica probija slikovitim kanjonom.² Lokalitet je smješten povrh kanjona na desnoj obali Mrežnice, na stjenovitom platou 30–ak metara iznad površine rijeke (Slika 1). Plato je oblika nepravilnog trokuta čija je dužina na zapadnoj strani 110 metara, a na sjeveroistočnoj i jugoistočnoj 80, odnosno 85 metara. S cijele zapadne strane plato je zaštićen terenom koji se strmo spušta prema Mrežnici. Sa sjeverozapadne strane teren završava okomitim liticama, a prema sjeveru se stepenasto spušta prema "Popovskoj luki" (Slika 2).³ Prema sjeveroistoku se teren blago spušta i na tom mjestu nalazi se današnji put na plato. S istočne strane teren se strmo spušta u dvije drage⁴ između kojih se nalazi greben. Na južnom je vrhu platoa najblaža padina, ali 50–ak metara prema jugu pristup otežavaju grebeni niskog stijenja široki 15–ak metara. Kako je oko 50%

¹ U daljnjem tekstu Crkvišće.

² Iako većina autora sav prostor južno od Karlovca naziva Kordunom, smatram bitnim naglasiti kako ovaj prostor nema regionalnu odnosno mikroregionalnu afilijaciju. U daljnjem tekstu ovog rada koristit ću se inačicom sintagme "karlovačko područje".

³ Luka (dijalekt) – livada uz rijeku.

⁴ Draga (dijalekt) – krški oblik (ponikva/vrtača) na čijem se dnu nalazi obradiva površina.

platoa okruženo terenom s kojeg je pristup vrlo težak ili nemoguć može se uočiti izniman obrambeni potencijal ovog mjesta.

Ovaj položaj dobar je iz još nekoliko razloga, pogotovo jer je lokalitet smješten iznad Mrežnice te je stanovništvo platoa u rijeci imalo neograničen pristup svježoj vodi, što je omogućavalo bavljenje poljoprivredom i stočarstvom. Velike šumske površine koje pokrivaju šire područje oko platoa stanovništvu su mogle služiti za lov, a pokretni nalazi pružaju dokaze da je Mrežnica korištena za ribolov. Primarna je uloga utvrđenih naselja, koja su izgrađena iznad plodnih polja, uz povlačenje stanovništva na viša, lakše branjiva područja bila omogućavanje neometanog bavljenja poljoprivredom.⁵ Sjeverno od lokaliteta, uz rijeku, nalazi se velika livada "Popovska luka" (3.3 ha). Zbog toga što na riječnom zavoju Mrežnica erodira lijevu obalu, ova je livada u kasnoj antici bila nešto manja. Režim Mrežnice koja često poplavljuje u travnju i studenom otežavao je bavljenje poljoprivredom na ovoj livadi, ali to nije bilo nemoguće posebice zbog velike plodnosti tla nastalog aluvijalnim nanosima. Teškoća bavljenja poljoprivredom na plavnim terasama vidljiva je iz putopisa s kraja 19. st. koji područje uz rijeku Mrežnicu opisuje kao obraslo vodenim biljem.⁶ Međutim na umjetnim terasama iznad luke, u dragama i ostalim obradivim površinama istočno od lokaliteta bilo je moguće neometano bavljenje poljoprivredom.

Teren plitkog krša na kojem se lokalitet nalazi znači da građevnog materijala ima na površini i lako je dostupan. Radi se uglavnom o vapnenačkim stijenama čijim građevinskim karakteristikama svjedoči moderan kamenolom tehničkog kamena koji se nalazi preko rijeke. U riječnim sedimentima prisutni su još dolomiti i rožnjaci koji su bili važni prapovijesnim zajednicama smještenim na lokalitetu.⁷ Pri iskopavanju crkve pronađen je znatan broj sedrenih blokova i krhotina što nam govori da je Mrežnica osim vode bila važan izvor građevnog materijala. Sedra je odličan materijal jer se lako oblikuje, ima relativno malu gustoću što je čini lakom za transport i dosta je čvrsta za korištenje u arhitekturi.⁸

Prilikom početka arheoloških radova oko trećinu lokaliteta pokrivala je bjelogorična šuma karakteristična za ovo podneblje. Šuma je pokrivala crkvu i njenu okolinu te sav prostor bedema. Šumski je pokrov dijelom zaštitio ostatke arhitekture od antropogenog utjecaja, no problem za istraživanje predstavlja korijenje koje je na nekim mjestima nemoguće ukloniti, a

⁵ Špehar, 2008, 562.

⁶ Lopašić, 1895, 303.

⁷ Frančičković–Bilinski, 2017, 7; Barbir, 2017, 61.

⁸ Crnković, Poggi, 1995, 77–78.

da se ne naruši statički integritet zidova. Dvije trećine lokaliteta pokrivala je livada koja je u prošlosti korištena kao oranica što je rezultiralo izmiješanosti prapovijesnih i kasnoantičkih stratigrafskih jedinica.⁹ Kao posljedica napuštanja intenzivnog stočarstva u drugoj polovici 20. st., zapadna padina platoa također je zarasla u gusto raslinje.¹⁰ Jedan od ciljeva istraživanja je i uklanjanje drveća kako bi lokalitet bio vidljiv s državne ceste D23, odnosno naglašavanje vizualnog karaktera ove visinske utvrde u svrhu prezentabilnosti.

Crkvišće u kontekstu antike karlovačkog kraja

Zbog specifičnih geomorfoloških karakteristika karlovački kraj predstavlja geografsku prepreku: četiri rijeke koje teku u smjeru sjever–sjeveroistok svojim kanjonima i dubokim riječnim dolinama čine putovanje otežano osim ako prometnica ne prati njihov tok, što se može uočiti i na rutama modernih prometnica D1, D3 i D23¹¹. Spoj rijeka te brdovitog i šumskog terena onemogućio je stvaranje velikih urbanih cjelina tijekom povijesti, no niz dosad otkrivenih lokaliteta i sporadičnih nalaza nam govori kako je ovaj kraj bio gospodarski aktivan u razdoblju antike.

Antika na karlovačkom području počinje Oktavijanovim pohodom na Ilirik odnosno osvajanjem Metula pa Segestice 35. g. pr. Kr.¹² Kako sam spomenuo, dosad nisu pronađena veća antička naselja, ali je pronađeno mnogo lokaliteta koji upućuju na gospodarsku važnost spomenutog područja. B. Migotti, na temelju istraživanja nadgrobničkih spomenika, smatra kako karlovačko područje pripada prostoru gospodarskog interesa Siscije, a možda i administrativnom prostoru kolonije. Na temelju mikroskopske analize kamenih spomenika utvrđeno je kako su siscijske kamenoklesarske radionice koristile kamen upravo iz ovog kraja.¹³ Iako 70–ak kilometara udaljen od Siscije prednost karlovačkog područja je direktan pristup vodenim putevima kojima se kamen prevezio prema Sisciji. Vapnenac s karlovačkog područja nije bio vrhunske kvalitete, no bio je bolji od pješčenjaka čija se ležišta nalaze u blizini Siska, odnosno na Banovini.¹⁴ Transport teških kamenih poklopaca mnogo je lakši vodenim putovima nego zaprežnim kolima, jer za to je potrebna i razvijena cestovna

⁹ Azinović Bebek, Sekulić, 2013, 13.

¹⁰ <https://geoportal.dgu.hr/> (Posjećeno 13. 4. 2020.)

¹¹ <https://map.hak.hr/?lang=hr&s=mireo;roadmap;mid;l;6;12;0;;1&z=11&c=45.3993342129683,15.430685430743068> (Posjećeno 16. 4. 2020.)

¹² Olujčić, 2007, 54–56.

¹³ Migotti, 2018, 23–28.

¹⁴ Migotti, 2018, 206.

komunikacija.¹⁵ Međutim, problem je što rijeke karlovačkog kraja visinsku razliku svladavaju (uglavnom) sedrenim kaskadama koje se u prosjeku (u slučaju Mrežnice) nalaze na svakih nekoliko stotina metara. Kaskade predstavljaju problem pri riječnom prijevozu težih roba i nije poznato kako su se prelazile u antici. Ovaj će se problem dodatno morati istražiti suradnjom arheologa s hidrolozima. Jedno je moguće rješenje da se sav ili većina prometa odvijala rijekom Koranom. Naime, u blizini Korane nalazi se najveća koncentracija kamenoloma, čak 22 od 29 položaja na kojima je vađen kamen na karlovačkom području. Nadalje, u rijeci Korani pronađena su 3 sarkofaga koja su vjerojatno pala u rijeku prilikom transporta.¹⁶ Zanimljivo je da rijeka Korana točno od mjesta na kojem je ubiciran najjužniji kamenolom (Donji Sudari) nema prirodnih slapova. Od tog mjesta pa sve do utjecanja u Kupu kod Karlovca sve su umjetne, odnosno dozidane, vjerojatno u novom vijeku, što sugerira da je plovidba Koranom u antici bila moguća.

Iako ubikacija antičkih kamenoloma na krškom i obraslom području nije laka, posljednjih 50 godina ih je pronađeno nekoliko desetaka, a novi se još uvijek nalaze. U blizini Crkvišća nalazi se nekoliko kamenoloma i mjesta gdje su nađeni antički kameni spomenici. U nekim se kamenolomima mogu vidjeti nedovršeni kameni blokovi, tragovi vađenja kamenih blokova ili čak nedovršeni kameni sarkofazi kao što je to slučaj u Dugom Dolu, šumi Štirkovac u Gornjoj Perjasici i šumi Škrinja kod Mračina,¹⁷ a najbliži takav nalaz Crkvišću nalazi se u Beničkoj Dragi kod Generalskog Stola.¹⁸ Godine 2020. je ubiciran antički kamenolom u zaseoku Straža kod Jarčeg Polja s desetak kamenih poklopaca sarkofaga.¹⁹ U prostoru od nekoliko kilometara zračne udaljenosti od Crkvišća rimski su kameni spomenici još pronađeni u Jankovom Selištu, Barilovačkom Cerovcu, Generalskom Stolu i Erdelju.²⁰ Na temelju spomenutih informacija

¹⁵ Zubčić, 2007, 218.

¹⁶ Perkić, 2019, 129–130.

¹⁷ Čučković, 1984, 8–11.

¹⁸ Perkić, 2019, 121.

¹⁹ Lokalitet je pronašao g. Goran Majetić. Osobno sam posjetio lokalitet i uvjerio se u postojanje nekoliko dobro očuvanih poklopaca sarkofaga. Od toga se izdvaja masivan poklopac težak desetak tona razlomljen poprečno (otprilike na trećini) u dva dijela. Manji dio je "prevrnut", odnosno krov je zabijen u zemlju. Poklopac je širine 1.6 metara i ukupne dužine oko 3 metra. Radi se o poklopcu oblika "krova na dvije vode" s 4 akroterija od kojih je jedan očuvan, a budući da su dva zabijena u zemlju nije im moguće odrediti stupanj očuvanosti. Zanimljivo je da je krov ukrašen s 9 redova tegula između kojih je očuvano 8 redova imbreksa, s time da je naglašeno sljeme krova. Ovaj poklopac može se usporediti sa sarkofagom nađenim pri iskopavanju lokaliteta Sveti Kvirin u Sisku. Radi se o poklopcu sarkofaga dimenzija 234 x 143 x 123 centimetra s 9 redova tegula pokrivenih s 8 redova imbreksa. Petrografskom analizom utvrđeno je da se radi o vapnencu, vjerojatno s karlovačkog područja. (Migotti, 2013, 202, Migotti, 2018, 29–30.) Iako je poklopac nađen u Sisku nešto manji, ima identičan raspored imbreksa i tegula što može značiti da ga je izradio isti majstor te pruža čvrst dokaz o korištenju kamenih proizvoda s karlovačkog područja u Sisciji. Ovom prilikom zahvaljujem g. Krešimiru Ragužu, konzervatoru arheologu Konzervatorskog odjela u Karlovcu što mi je pokazao lokalitet i pružio sve potrebne informacije.

²⁰ Migotti, 2018, 139.

bismo mogli oprezno zaključiti da je eksploatacija kamene sirovine bila važna grana antičkog gospodarstva ovog kraja i kao takva je zahtijevala kvalificiranu radnu snagu, odnosno naselja u kojima su ti ljudi bili smješteni. Budući da je aktivnost na ovom području vidljiva do 3. stoljeća, a nalazi obrađenih spomenika napuštenih u kamenolomima govore o tome kako je proizvodna aktivnost naglo prestala zbog nadolaska opasnosti, oprezno bismo mogli ukazati na mogućnost da su upravo ti ljudi mogli biti prvi korisnici Crkvišća u vidu refugija, a njihova kamenoklesarske znanja mogla su koristiti u prvoj fazi obzidavanja Crkvišća.

U bližoj okolici Crkvišća ubicirana su 3 antička naselja koja se nalaze na području današnjih naselja Sveti Petar Mrežnički, Mateško Selo i Lauši (Vali). Crkva u Svetom Petru Mrežničkom ima uzidane rimske spolije, a u njenom dvorištu donedavno su se nalazili rimski sarkofag i sunčani sat. Neki autori smatraju da se na ovom mjestu treba tražiti cestovnu postaju Romula iz Antoninskog itinerara.²¹ Krajem 19. st. nađena je ostava s osam primjeraka novca od Marka Aurelija do Karakale (172. – 211. g.).²² Podvodnim rekognosciranjem rijeke Mrežnice utvrđeno je postojanje tri hrastova pilona kao i antičke keramike, no ne može se potvrditi da su to ostaci mosta jer u blizini nije otkriveno postojanje još pilona.²³

U selu Lauši (Vali) 6 kilometara jugozapadno od Crkvišća također nailazimo na dokaze života iz rimskog doba. Pronađene su 3 djelomično sačuvane kamene urne, od kojih se jedna nalazi kao spolija na seoskoj kući. Ove se urne datiraju u 2. ili 3. st.²⁴ Na području sela Lauši nalazi se i toponim Crkvišće na položaju sličnom Crkvišću–Bukovlju, odnosno na izbočini iznad strmog korita potoka Globornica koji je okružen dubokim dragama. Arheolozi Hrvatskog restauratorskog zavoda rekognosciranjem su ustanovili postojanje strukture koja bi mogla biti crkva, što bi odgovaralo toponimiji lokaliteta.²⁵

Na području mjesta Mateško Selo, jugoistočno od Generalskog Stola, nalazi se lokalitet Zidine/Crkvina. Lokalitet se nalazi na brdu Bosiljevac, a rekognosciranjem²⁶ utvrđeno je postojanje ostataka zidova koji su u konfiguraciji terena, na nekim mjestima visoki i do 1 metar, a široki između 1.5 i 3 metra. Zidovi čine strukture gabarita 10 x 20 metara, odnosno 10 x 25 metara, a njihovim je pregledom utvrđeno postojanje ulomaka tegula i tubula. Nasuprot lokaliteta Zidine, preko ceste koja vodi od Generalskog Stola do Perjasice, nalazi se

²¹ Čučković, 1986, 35.

²² Mirnik, 1986. 105; Nađ, 2012, 303.

²³ Zupčić, 2007, 217.

²⁴ Migotti, 2018, 67–72.

²⁵ Usmeno priopćenje dr. sc. Ane Azinović Bebek.

²⁶ Perkić, 2019, 165.

lokalitet Bakić brdo. Na zaravnjenom vrhu brda otvorena je probna sonda u kojoj su otkriveni temelji zidova, a jedini pokretni nalaz su brojni ulomci tubula na temelju kojih se pretpostavlja da je riječ o vili rustici.²⁷ Smatra se da su spomenuti lokaliteti okruživali veće naselje za koje se, na temelju površinskih nalaza, sondiranja i rekognosciranja, pretpostavlja da se nalazilo na području mjesta Svojić.²⁸ U Mateškom Selu nalazi se i srednjovjekovna crkva sv. Jurja u čije je temelje, zidove, i oltarnu menzu ugrađen velik broj antičkih spolija. Većinom je riječ o sanducima i poklopcima urni, a utvrđeno je da je u crkvu ugrađeno njih čak 40. S obzirom na velik broj urni pretpostavlja se da je u blizini postojala antička nekropola koja je devastirana u 15. stoljeću za potrebe gradnje crkve.²⁹

U kulturno–arheološkom kontekstu okolice Crkvišća treba spomenuti i speleološke objekte koji su se koristili u antici. Naime, radi se o tome da je na ovom prostoru prisutan "mikroregionalni arheološki fenomen" uporabe špilja u sepulkralne svrhe. Riječ je o Markovoj špilji u Mateškom Selu, špilji Lipa u Lipi i Bubijevoj jami kod Barilovića. Zajedničko obilježje navedenih lokaliteta su dokazi, u vidu kostiju i grobnih priloga, koji upućuju da su špilje korištene kao antičke nekropole i to u trećoj četvrtini 3. st. Na temelju zahtjevnog i kompliciranog ulaza u sve špilje, ali i dubokih procjepa koji se nalaze u nekim, D. Perkić zaključuje da je vrlo vjerojatno riječ o ljudima umrlim od zaraznih bolesti koje je stanovništvo htjelo pokopati što dalje od civilizacije.³⁰

Dolinom Mrežnice vjerojatno je prolazila i antička cesta, ili jedan odvojak iste, koja je spajala Seniju sa Siscijom.³¹ Ova je prometnica bila važna u antici, jer je povezivala Sisciju s mediteranskom trgovinom, s obzirom na to da je Senija bila važna luka sjevernog Jadrana, te je imala i vlastitu carinsku ispostavu.³² U ovom radu neću ulaziti u problematiku ubikacija postaja Romula, Kvadrata i Ad Fines, poznatim po tome što se njihova imena u izvorima spominju na dva cestovna pravca: Emona – Siscija i Senija – Siscija.³³ Iako na ovom području nisu pronađeni ostaci rimskih prometnica, vrlo je vjerojatno da je cesta ili njen vicinalni krak trasirana dolinom Mrežnice prema postaji Romula. Dokaz za to nam je smjer pružanja srednjovjekovne prometnice koja se spominje brojnim imenima; "via magna", "via publica", "via regis". Naime ona je od Dubovca išla dolinom Mrežnice do Zvečaja pa prelazila u dolinu

²⁷ Perkić, 2019, 166.

²⁸ Perkić, 2019, 165–168.

²⁹ Perkić, 2017, 196–197.

³⁰ Perkić, 2003, 40–46.

³¹ Gračanin, 2010a, 16.

³² Glavaš, 2010, 14–15.

³³ Detaljan historiografski pregled ove problematike iznio je Hrvoje Gračanin (Gračanin, 2010a, 12–18, Gračanin, 2011, 29–31.).

Dobre, u ranom novom vijeku spominje se krak koji nastavlja dolinom Mrežnice prema Generalskom Stolu.³⁴ Inženjeri koji su krajem 18. stoljeća trasirali Jozefinu su, na nekim dijelovima, također koristili trasu "nekog starog puta".³⁵ Kako se Crkvišće nalazi stotinu metara zračne udaljenosti od trase spomenute prometnice, možemo pretpostaviti da je osim refugija/naselja, imalo i vojnu funkciju, budući da su nam poznata kasnoantička visinska utvrđena naselja sličnih karakteristika koja su kontrolirala važne puteve..

Crkvišće kroz povijest

Nasuprot Crkvišću, povrh lijeve obale kanjona Mrežnice, na mjestu gdje danas stoji kuća iz 19. stoljeća, nekad je stajao stari grad Zvečaj.³⁶ Putopiscima, istraživačima, a naposljetku i povjesničarima ta je utvrda bila fokalna točka pisanja o ovom kraju što je pridonijelo padanju crkve i utvrde s one strane Mrežnice u zaborav. Spomenuo bih još i bitku, odnosno tursku zasjedu na livadi uz rijeku nasuprot Crkvišću u kojoj su poginuli tadašnji karlovački kapetan Gera, knez Stjepan Blagajski i drugi velikodostojnici.³⁷ Danas je na spomen te bitke ostalo ime spomenute livade – Slanovac, ime koje je u usmenoj predaji ovog kraja nastalo jer je od silne krvi u Mrežnici, rijeka postala slana.

Crkvišće se, koliko je poznato u dosadašnjim istraživanjima, spominje samo u sekundarnim povijesnim izvorima. Pa tako R. Lopašić navodi da "... od stare župne crkve sv. Jurja u Grabarju, koju spominje arhidjakon Ivan god. 1334., a stajala je po pučkoj predaji naprotiv gradu preko Mrežnice, ima tek gromača kamenja na Grabriku, a spominje ju 'popovska luka' uz Mrežnicu. Te je župe rano nestalo, a kasnije valjda petnaestog vieka osnovana je nova župa sv. Ivana u držanju (provincia) grada Zvečaja." Međutim, ove podatke treba uzeti s dozom opreza jer tekstu Ivana Arhidakona iz 1334. godine, iz koje je Lopašić crpio podatke stoji: *"Item sancti Georgii, filiorum de Heymin de Graberya."* Navedeni plemićki rod pripada plemenu Lapčana i imanju Grabrovnika, a plemići iz navedenog plemena imali su neke posjede u županiji Drežnik, na čijem se prostoru Crkvišće nalazilo. Crkva sv. Jurja u Grabarju spominje se na prostoru arhidakonata Zagrebačke biskupije u 14. stoljeću, ali budući da je to vrlo često toponim, ne možemo znati o kojem se Grabarju radi. Županija

³⁴ Szavits Nossan, 1970, 129–130.

³⁵ Glavaš, 2010, 13.

³⁶ Kukuljević Sakcinski, 1843, 181; Tkalčević, 1860, 85–86.

³⁷ Lopašić 1879, 31.

Drežnik je u 12. stoljeću spadala pod Krbavsku biskupiju,³⁸ ali je to bilo granično područje pa se u 14. stoljeću kraj oko današnjeg Generalskog Stola nalazio unutar granica Zagrebačke biskupije.³⁹ R. Horvat navodi kako je stari grad Zvečaj bio u posjedu obitelji Grabr koji su dobili nadimak "od Zvečaja".⁴⁰ Zanimljiv je naziv obitelji koja odgovara toponomastici iz izvora, no nije poznato odakle Horvat crpi podatke. Slično navodi i S. Sekulić–Gvozdanović koja nadodaje da se u 15. stoljeću u dokumentima javlja nekoliko članova obitelji Zvečajski.⁴¹ Na temelju potonjih informacija ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je crkva na položaju Crkvišće crkva sv. Jurja iz izvora, ali za to postoje indicije. Ipak, Azinović Bebek i Sekulić smatraju da kada se u ove podatke uključe rezultati arheoloških istraživanja, odnosno izostanak srednjovjekovnih nalaza, vrlo je vjerojatno da istraživana crkva nije crkva sv. Jurja. Bez obzira na točnost ubikacije zanimljivo je da je crkva ostala zapamćena u kolektivnoj svijesti lokalnog stanovništva, što vidimo iz podataka s kraja 19. stoljeća, a uspomena na crkvu sačuvala se i do danas u usmenim predajama o staroj crkvi i o zvonu i namještaju koje je navodno preneseno u crkvu sv. Ivana u Donjem Zvečaju. Ovi podaci možda indiciraju da je crkva preživjela razdoblje kasne antike jer teško da bi svijest o crkvi iz tog razdoblja ostala sačuvana među stanovništvom 1500 godina, pogotovo jer prepoznatljivi materijalni ostaci crkve nisu bili vidljivi bar od 19. st. Moguće objašnjenje ovog fenomena leži u činjenici da su, tijekom cijelog srednjovjekovnog i dijela novovjekovnog razdoblja, samo crkve bile građene od kamenog i žbuknog zida. Kada bi ljudi naišli na tragove zidane arhitekture u zemlji, automatski bi zaključili da je riječ o crkvi.⁴²

³⁸ Azinović Bebek, Sekulić, 2014b, 167.

³⁹ Bogović, 2001, 31.

⁴⁰ Horvat, 1910, 110.

⁴¹ Sekulić–Gvozdanović, 1974, 51–58.

Autorica također pogrešno interpretira tekst Ivana Arhiđakona navodeći: "Zvečajem su gospodarili od starine grabrski feudalci, kasnije prozvani zvečajskim rodом. Godine 1334. spominju se sinovi Hejmina Grabrjanskog kao vlasnici." Naime, riječ je o tome da se konstrukcija "*filiorum de Heymin de Graberya*." odnosi na plemićki rod Heymin, a ne na osobno ime.

⁴² Perkić, 2019, 165.

Povijest istraživanja

Toponimija je oduvijek bila važna za arheološku struku, a toponimi nam često daju predodžbu o tome što možemo očekivati na nekom mjestu. Isto je tako s lokalitetom Crkvišće čije su varijante (Crkvina, Crkvište, Crkvice) jedne od najčešćih imena arheoloških lokaliteta. Na prostoru rimske provincije Dalmacije zabilježeno je čak 88 lokaliteta s tim imenom,⁴³ a kako sam spomenuo i u okolici Crkvišća također postoji toponim tog imena. Spomenuo bih i indikativna imena zemljišnih čestica oko i na području platoa, a to su šuma "Zidine" koja se nalazi na području, i ispod bedema i ostataka crkve. Oranica "Gradišće" koja se pruža središnjim dijelom platoa, nalazi se na mjestu gdje su do sad otkriveni ostaci najmanje četiri objekta. Ime livade koja se nalazi ispod lokaliteta, Popovska Luka također sugerira postojanje ostataka sakralne arhitekture u blizini. Relativno velik prostor koji počinje od jugoistočnog dijela platoa nosi naziv "Petrovo brdo". Još nije poznato ima li taj toponim veze s arheološkim ostacima na lokalitetu.⁴⁴

Povijest arheološkog istraživanja prostora Crkvišća počinje 2006. godine kad je K. Zubčić rekognoscirao Mrežnicu u duljini 400 metara ispod lokaliteta. Predmet istraživanja bio je stari grad Zvečaj, a u rijeci, zbog dna koji je prekriven sedrom, algama i muljem, nisu uočljivi arheološki ostaci.⁴⁵ Prva sondažna arheološka istraživanja na području lokaliteta provele su S. Karavanić i A. Kudelić s Instituta za arheologiju 2010. godine. Otvorene su dvije sonde na južnom dijelu utvrde. Sonda 1, dimenzija 5 x 3 metra otvorena je uz južni rub platoa, a sonda 2, dimenzija 1.2 x 4.3 metra otvorena je preko jugoistočnog bedema. U navedenim sondama definirani su kasnobrončanodobni slojevi (Hallstatt B i prijelaz na Hallstatt C), a od nalaza ističu se piramidalni utezi i pršljenci što govori o postojanju tkalačke djelatnosti. Ispod brončanodobnih slojeva mjestimično je definiran eneolitički sloj, odnosno pronađena je keramika koja pripada lasinjskoj kulturi. Lokalitet je definiran kao prapovijesna gradina, a kako je uz kasnoantički bedem pronađena srednjovjekovna keramika, pretpostavljeno je da je riječ o zidu iz srednjeg vijeka, a crkva je datirana u 14. stoljeće.⁴⁶ Na karlovačkom području prapovijesne gradine nisu nepoznanica čemu svjedoče i brojni toponimi: Gradina, Gradac, Gradišće, Gradac i sl. Spomenut ću samo neke koje se nalaze na sličnom uzvišenju uz rijeku

⁴³ Matura, 2019, 100.

⁴⁴ Podaci preuzeti sa stranica Državne geodetske uprave (Broj zemljoknjižnog uložka: 74) (Posjećeno 28.4.2020.)

⁴⁵ Zubčić, 2007, 218.

⁴⁶ Karavanić, Kudelić, 2011, 81–83.

kao Crkvišće: Stari grad Ozalj, Trsište kod Trošmarije, Umak kod Točka, Tursko brdo kod Crne Drage i Turska kosa kod Velike Vranovine.⁴⁷

Istraživanja Hrvatskog restauratorskog zavoda započela su 2012. godine. Prvi istražen i objekt bila je crkva koja je prema stilskim karakteristikama i rezultatima radiokarbonske analize datirana u razdoblje kasne antike. Godine 2013. otvorena je sonda 7.5 x 7.5 metara na središnjem dijelu platoa. Sonda nije sadržavala ostatke kamene arhitekture, no sadržavala je mnoštvo pokretnog materijala koji potvrđuje kontinuitet ljudske aktivnosti na lokalitetu od prapovijesti do modernog razdoblja. Geofizička istraživanja 2013. godine⁴⁸ potvrdila su postojanje nekoliko objekata na prostoru platoa. Sukladno rezultatima geofizike, 2014. godine, otvorena je sonda uz zapadni rub platoa te je pronađen i istražen objekt 1. Radi se o objektu dimenzija 8 x 8 metara, koji se može interpretirati kao smještaj za vojnu posadu. Istraživanjima 2015. godine željela se potvrditi stratigrafska situacija na položaju Gradišće te je otvorena "šlic" sonda u kojoj dominiraju ulomci iz mlađe faze starijeg željeznog doba, a također su prisutni lasinjski i kasnoantički ulomci. Uz jugozapadni rub platoa otvorena je sonda 7 u kojoj je definiran stambeni objekt dimenzija 6.5 x 5.5 metara, prislonjen na obrambeni zid. Sljedeće je godine dovršeno istraživanje crkve i postavljen je zaštitni krov. Istraživanja 2017. godine bila su usmjerena na prostor zapadno i sjeveroistočno od crkve. Zapadno od crkve otkriven je narteks dimenzija 3.1 x 7.5 metara izgrađen na prapovijesnom sloju. Sjeveroistočno od crkve definiran je objekt 3, vjerojatno stambene namjene, na koga se u pravcu istoka nadovezuje objekt 4. U fokusu istraživanja 2018. godine bila je obrambena arhitektura. Iste je godine počelo i konzerviranje sjevernog i zapadnog zida crkve. Na sjeveroistočnom dijelu platoa istražena je kula 1, polukružno trokutastog oblika, te je bedem na tom dijelu otkriven u dužini od 30 metara. Na sjeverozapadnom dijelu platoa otvorena je sonda koja je potvrdila postojanje bar jednog objekta na toj poziciji. Nastavljeno je konzerviranje zidova crkve, konzerviran je i narteks te južni zid objekta 3. Istraživanjima 2019. godine nastavljeno je istraživanje obrambene arhitekture na sjeveroistočnom i sjeverozapadnom dijelu platoa te su otvorene sonde uz južno i zapadno pročelje crkve. Konzerviranjem apside i južnog zida dovršeno je konzerviranje crkve. U listopadu 2019. godine provedeno je LiDAR snimanje koje je financirao Institut za arheologiju Sveučilišta u

⁴⁷ Čučković, 1993, 163–169; Balen–Letunić, 1999, 24.

⁴⁸ Istraživanja je provela tvrtka Gearh d.o.o. iz Maribora.

Grazu, čiji djelatnici i studenti sudjeluju u arheološkim istraživanjima na lokalitetu od 2018. godine.⁴⁹

⁴⁹ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 7–43.

Terenski izvještaj

Crkva

Ranokršćanska crkva (Slika 3), zasad nepoznatog titulara, izgrađena je na sjevernom dijelu lokaliteta, desetak metara južno od sjevernog obrambenog zida. To mjesto ujedno je i najviši dio lokaliteta, a gradnji je pogodovala činjenica da je taj položaj relativno ravan u odnosu na ostatak platoa. Crkva je orijentirana u smjeru istok–zapad s malim odklonom prema jugu. Strukturno se radi o jednobrodnoj crkvi s apsidalnim završetkom te nartekсом na zapadnoj strani. Vanjske su dimenzije crkve 15.17 x 7.41 metara, dok je narteks dimenzija 3.1 x 7.5 metara. Materijal za gradnju crkve bili su vapnenački klesanci, a unutar svetišta pronađeni su čitavi sedreni klesanci. Vezivna žbuka bila je materijal kojim su rađeni svi zidovi; analizom su utvrđena 2 sloja žbuke, donji grublji s krupnijim granulatom i gornji finiji, koji se sastoji uglavnom od veziva (vapna). Gornji je sloj vjerojatno očuvani trag bijeljenja crkve. Analizom žbuke ustanovljena je prisutnost mrvljene opeke, a glavne karakteristike žbuke su: sivo–žučkasta boja, srednja čvrstoća, vapneno vezivo s omjerom veziva i punila oko 3.1:1.⁵⁰

Dimenzije broda crkve su 12.4 x 7.41 metar, a brod na istočnom dijelu završava plitkom apsidom. U brod vode tri ulaza. Dva ulaza, širine 1.3 metara, prostorno su simetrična te se nalaze na istočnoj strani južnog i sjevernog zida, oko 1.1 metar udaljeni od ramena apside. Glavni ulaz u crkvu bio je na sredini zapadnog zida gdje su vidljivi očuvani ostaci praga i dovratnika širine 1.68 metara. Svi zidovi crkve i apside relativno su dobro sačuvani, visine su od 0.3 do 0.8 metara, s temeljima od 0.4 metara. Temelji su bili iskopani plitko, na svega 0.4 metara dubine, a na dnu se nalazio pripremni sloj vapna na koji se slagao kamen lomljenac. Svi zidovi su podjednake širine od oko 0.70 metara, što odgovara dužini 2.5 rimske stope. Podni estrih, za čiju je izradu korištena žbuka srednje jake čvrstoće (omjer veziva i punila 2,4 : 1), ostao je očuvan u većini unutrašnjosti broda i apside. Estrih je probijen na zapadnoj strani broda recentnom intruzijom. Svetište je odvojeno od ostatka crkve stepenicom visine između 5 i 10 centimetara. Lađa crkve je blago nagnuta prema zapadu, vjerojatno zbog prirodnog nagiba terena, pa je zapadni kraj broda 0.2 metra niži od istočnog. Pretpostavlja se da su spomenuti sedreni klesanci, pronađeni unutar svetišta, zbog svog oblika i tragova međusobnog vezivanja, ostaci urušenog svoda. Dosad pronađenih nekoliko komada tegula ne

⁵⁰ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 59.

moгу se sa sigurnošću protumačiti kao materijal za pokrivanje krova. Sljedeća je mogućnost da je krov izveden od drvenih daščica.

Apsida je polukružna, zidana u pravilnim redovima uz ubacivanje tanjih kamena u redove kako bi se zadržala razina zidanja zbog pada terena prema sjeveru. Riječ je o takozvanoj širokoj apsidi koja je uža od broda crkve samo za debljinu zidova. Duboka je 2 metra te široka 2,6 metra dok su joj vanjske dimenzije 5,3 (7,41 metra s ramenima) širine i 3,18 metra dužine. Zid apside širok je 0.69 metara, a dužina ramena apside je 1 metar te apside zauzima većinu istočnog prostora crkve. Očuvana visina apside od dna temelja iznosi 1.2 metra, a dubina temelja je oko 1 metar. Temelji su zidani nepravilnijim kamenjem i bez reda.⁵¹

Svetište dimenzija 3 x 3 x 3.61 metara je, osim stepenicom, od prostora za vjernike bilo ograđeno i oltarnom pregradom čiji su tragovi pronađeni u očuvanoj podnici ispred svetišta. Materijal oltarne pregrade zasad nije poznat no prema analogiji s istočnoalpskim prostorom vjerojatno je riječ o drvetu. Postoji mogućnost da je sedra također bila korištena u tu svrhu. U svetištu su također ostali sačuvani ostaci katedre, ali samo u temelju. Radi se o ostacima katedre trapezoidnog oblika dimenzija 0.6 (uži kraj) x 0.7 (širi kraj) x 0.9 (bočne stranice) metara. Katedra je bila građena od kamena i šute povezane žbukom, a iako je sačuvan samo temelj, ostaci ukazuju na to da je površina katedre bila ugladena slojem žbuke debljine od 5 do 10 centimetara. U podnici svetišta također su pronađeni tragovi temelja oltara dimenzija 0.9 x 0.8 metara.

U apsidalnom dijelu svetišta u punoj dužini ostala je sačuvana subselija koja je čitava bila presvučena slojem žbuke. Subselija se sastoji od sjedala (širine 0.32 – 0.36 metara), podnoška (širine 0,25 – 0,28 metara) i naslona koji uglavnom nije sačuvan. Visina podnoška od podnice svetišta je 0.38 metara, a razlika podnoška i sjedala je također 0.38 metara. Analizom načina gradnje utvrđeno je da je cijela subselija naknadno dodana na unutarnji zid apside jer je između subselija i zida pronađen sloj žbuke.⁵²

Narteks koji je naknadno dozidan na zapadno pročelje crkve, ostao je očuvan samo u temeljima širine od 0.44 do 0.67 metara. Izgrađen je na prapovijesnom podu od zapečene gline koju vjerojatno možemo datirati u željezno doba. Narteks je blago nepravilnog oblika, a zidovi su tanji, slabije sačuvani i izgrađeni lošijom zidarskom tehnikom od ostatka crkve. Južni zid narteksa, dužine 3.6 metara, ne nastavlja se savršeno na južni zid crkve već je

⁵¹ Azinović Bebek, Sekulić, 2018, 18.

⁵² Azinović Bebek, Sekulić, 2012, 19–30.

odmaknut desetak centimetara prema jugu. Ta činjenica vjerojatno proizlazi iz kombinacije nagiba terena, koji na tom mjestu pada prema jugu, i loše zidarske tehnike. Sjeverni zid nartekse ostao je sačuvan u duljini od 1.2 metra, a između sjevernog zida nartekse i sjevernog zida crkve u duljini od 1.8 metara nisu pronađeni ostaci zida. Prema navedenom, pretpostavlja se da se u nartekse ulazilo sa sjevera, što bi odgovaralo nagibu terena koji je sa sjeverne strane ravan, a od zapadnog ruba nartekse blago pada. Zapadni zid nartekse dužine je 7,82 metara, a širina temelja zida varira od 0,6 do 0,67 metara.⁵³

Analizom stilskih karakteristika, pokretnih nalaza i radiokarbonskom analizom uzoraka ugljena ustanovljeno je da crkva pripada razdoblju kasne antike, točnije (datirana je) u 5. ili 6. stoljeće.⁵⁴

Kula i obrambeni zidovi

Kula 1 (Slika 4) nalazi se na sjeveroistočnom dijelu utvrde, na mjestu gdje je nagib terena prema utvrđi relativno najblaži, odnosno na isturenom dijelu obrambenog zida koji je najizloženiiji u slučaju napada. Također, riječ je o položaju s jednom od najviših nadmorskih visina u odnosu na ostatak lokaliteta, stoga se s ovog položaja mogu kontrolirati uzvišenja sjeverno i istočno od utvrde. Kula 1 definirana je s vanjske strane obrambenog zida, ima zaobljen trokutasti tlocrt, a radijus kule iznosi 3,3 metra. Sjeverni i jugozapadni zid kule široki su od 0.9 do 1.14 metara te su dobro očuvani, na nekim dijelovima i do visine od 1.3 metra. Zidana je od pravilnih vapnenačkih klesanaca koji su činili unutarne i vanjsko lice zida, a ispunjena je kombinacijom nepravilnih klesanaca, šute i vezivne žbuke. Zasad su identificirane četiri različite vrste žbuke koje nam pomažu u determiniranju stratigrafije zidova. Zidovi imaju nekoliko većih pukotina koje su nastale kao kombinacija slijeganja zidova, biološkog utjecaja i lošeg zidanja. Znatan problem pri istraživanju predstavljao je izgled tjemena kule. Naime, iz ostataka nije bilo jasno je li završavalo oblo, kao i unutrašnjost kule, ili je tjeme završavalo pravim kutem (trokutast izgled kule). Razgradnjom razrušenog tjemena kule otkriven je tvrd i nabijen sloj vapna, morta i gline koji je učvrstio donju zonu temelja zida. Ovaj sloj otkriva polukružnu liniju ispune zida, što se ne može potvrditi na vanjskom licu jer je degradirano do te mjere da je nemoguće utvrditi oblik. Na temelju dosad istraženog stanja, moguće je zaključiti da je tjeme bilo polukružnog oblika. Argumenti za to

⁵³ Azinović Bebek, Sekulić, 2017, 14–16.

⁵⁴ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 59.

su: polukružna ispuna zida koja se pruža kroz više dekonstruiranih slojeva te postojanje sloja koji je vezan za istu. Argument za trokutast izgled tjemena kule bazira se isključivo na izgledu urušenja.

Tjemeni luk kule je, kao i većina struktura na nalazištu, izgrađen na prapovijesnom sloju što je jedan od razloga zašto je taj dio kule lošije očuvan. Dosad istražena južna polovica kule izgrađena je na sloju pripreme koji se sastoji od utabanog kamenja, a na tom sloju izgrađen je i obrambeni zid kule. Moguće je da je taj pripremljeni sloj temelj za masivni obrambeni zid čija širina na tom mjestu iznosi preko 2 metra i za koji je logično očekivati da je zbog strukturnog integriteta i odlične očuvanosti, morao biti izgrađen na pripremljenom sloju. U južnom je kutu kule ispod spoja obrambenog zida sa zidom kule, definiran stariji zid. Njegovi su temelji također na spomenutom pripremljenom sloju, funkcija zida nije poznata, a mogao bi predstavljati stariju fazu gradnje ove kule. U središnjem prostoru kule također je definirana struktura koja bi mogla biti zid, ali ne spaja se niti s obrambenim zidom niti s jugoistočnim zidom kule te se pretpostavlja da je riječ o popravku ili učvršćenju kule. Ta se pretpostavka temelji na činjenici da je u projekciji linije tog zida na sjeverni zid kule vidljiva velika okomita pukotina.

Tijekom uklanjanja šute iz unutrašnjosti kule identificiran je ukop 35 – 40 godina starog muškarca. Na temelju provedenih antropoloških analiza utvrđeno je da je preminula osoba patila od anemije, izgladnjivanja te različitih upalnih procesa uzrokovanih traumama. Također, utvrđeno je da je lomio kosti stopala, vrlo teško i naporno radio te patio od boli, osjetljivosti, upala, oteklina i smanjenja opsega pokreta. Prehrana mu se sastojala isključivo od namirnica biljnog podrijetla, dok je količina namirnica životinjskog podrijetla u ishrani zanemariva. Na temelju tragova posjekotina učinjenih oštrim predmetom na predjelu glave i vrata, smatra se da je osoba preminula nasilnom smrću.

Rezultati radiokarbonske analize uzoraka iz slojeva kule datiraju njenu gradnju u kraj 4., odnosno početak 5. st. Ukop muškarca u šutu datira se u razdoblje od 345. do 536. godine, a uzorak iz jame, otkrivene u sloju pripreme, datira se u kraj 5. i početak 6. st. Prema rezultatima radiokarbonske analize, s velikom dozom opreza, možemo pretpostaviti da su postojale dvije faze gradnje kule. Pretpostavlja se da je kula nastala krajem 4. St., a krajem 4. i početkom 5. st. dogodile su se određene intervencije. Budući da se ukop muškarca u šutu morao dogoditi nakon spomenutih intervencija, te ako pretpostavimo da ukop označava

prestanak funkcije kule dolazi se do zaključka da je kula bila u uporabi tijekom relativno kratkog vremenskog perioda.⁵⁵

Obrambeni zid utvrde je, u dosadašnjim istraživanjima, pronađen u 6 različitih sondi te ga možemo podijeliti u tri tipa. U prvi tip spada zapadni obrambeni zid širine od 1 do 1.2 metra istražen kao dio objekta 1, 2, 6 i sonde 6. U istu kategoriju vjerojatno pripada i sjeverni zid objekta 5. Pretpostavlja se da je ovaj tip obrambenog zida korišten na strmom zapadnom i sjeverozapadnom dijelu utvrde gdje nije bilo potrebe za masivnim bedemom. Zbog oranja je ovaj zid zasad pronađen samo u temeljima dok je u dijelu objekta 2 potpuno uništen. Drugi tip zida nalazimo na sjevernom dijelu utvrde i riječ je o širem (oko 1.5 metara) zidu koji je istražen u dužini od 13 metara s vanjske strane objekta 3. Za razliku od zapadnog zida koji je građen uz strminu, ali na ravnom terenu, ovaj je zid građen kaskadno na strmini i neki dijelovi su otklizali prema sjevernoj padini. Treću kategoriju čini masivan obrambeni zid širine 2.2 metra otkriven na sjeveroistočnom dijelu terena. Građen je od pravilnih klesanaca poslaganih u redove, a unutrašnjost je ispunjena nepravilnim klesancima, šutom i vezivnom žbukom. Budući da je obris ovog zida dobro vidljiv u okolišu, pretpostavlja se da nastavlja sve do južnog kuta utvrde.

Objekti 1 i 2

Istraživanja na položaju Gradišće koje se nalazi na zapadnom i jugozapadnom dijelu platoa, počela su nakon provedenih geofizičkih istraživanja. Livada koja se blago spušta prema zapadu i jugozapadu dobro je mjesto za takvu vrstu istraživanja koja su urodila plodom otkrivši tragove nekoliko struktura. Među istraženim strukturama nalazi se objekt 1 (Slika 5) koji se smjestio na zaravnjenom položaju uz zapadni rub platoa pedesetak metara od sjevernog kuta utvrde. Riječ je o kvadratnom zidanom objektu dimenzija oko 8 x 8 metara čiji je zapadni zid ujedno i zapadni obrambeni zid utvrde, odnosno objekt je prislonjen na obrambeni zid. Sjeverni, zapadni i južni zidovi strukture širine su 0.7 metara, a građeni su od kamena lomljenca sлагanog u redove povezane neuredno razbacanim vezivom. Ulaz u objekt nalazio se sa sjeverne strane, od njega je ostao sačuvan otisak praga s utorom za vrata. Zapadni, odnosno obrambeni zid širi je od ostalih zidova te njegova širina iznosi od 1.1 do 1.3 metra, a visina 0.5 metara. Zidovi su sačuvani samo u temeljima jer se nažalost radi o

⁵⁵ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 24–31.

položaju koji je u prošlosti korišten kao oranica. Temelji su izgrađeni na prapovijesnom sloju, koji se prema nalazima može datirati u starije željezno doba, i priklesanom kamenom živcu. U unutrašnjosti objekta pronađeni su brojni nalazi kasnoantičke keramike, vojne opreme i oružja, novca i ostalih predmeta svakodnevne uporabe. Na temelju pronađenih pokretnih nalaza ovaj objekt interpretira se kao objekt za smještaj vojne posade. Uzorci ugljena uzeti iz utora za vrata su radiokarbonskom analizom datirani između polovice 3. st. i kraja 4. st. što sugerira da je objekt vjerojatno izgrađen u tom vremenskom intervalu. Okolina objekta nije istraživana osim s vanjske strane obrambenog zida gdje su zbog velike strmine terena u potpunosti erodirani arheološki slojevi.⁵⁶

Druga je istražena struktura na položaju Gradišće objekt 2 koji se nalazi na južnom kraju zapadnog obrambenog zida, dvadesetak metara južno od objekta 1. Objekt 2 (Slika 6) nalazi se u blago zaravnjenoj depresiji koja je ujedno i najniži dio lokaliteta Crkvišće. Radi se o pravokutnom zidanom objektu dimenzija oko 7 x 5 metara koji je, slično kao objekt 1, prislonjen na zapadni obrambeni zid. Sjeverni, zapadni i južni zidovi strukture širine su 0.7 metara, dok je zapadni, odnosno obrambeni zid, ostao sačuvan samo na spoju s južnim zidom. Zapadni dio sjevernog zida također nije sačuvan, a zidovi su ostali sačuvani samo u temeljima. Zidovi su građeni od nepravilnog kamenja sлагanog u redove povezanih neuredno nabacanim vezivom. Temelji su većinom izgrađeni na priklesanom kamenom živcu s kojim su bili povezani vezivom. Na temelju sačuvanih ležišta greda pretpostavlja se da je gornji dio ovog objekta bio izgrađen od drveta. Na temelju nalaza kasnoantičke keramike, vojne opreme i oružja te predmeta za svakodnevnu uporabu ovaj je objekt moguće datirati u 6. stoljeće, a pretpostavka je da je imao stambenu namjenu. Ispod temelja sjevernog zida ovog objekta pronađena je glinena peć. Jasno se razaznaje kupola, njeno urušenje, ložište i kamenje kojim je bila obložena uz vanjski rub. Iz peći i sloja na kojem je izgrađen objekt uzeti su uzorci ugljena za radiokarbonsku analizu. Vremenski raspon od 210. do 410. godine za peć i raspon od polovine 6. do polovine 7. stoljeća za sloj na kojem je izgrađen objekt dovode do pretpostavke da se peć koristila pri gradnji utvrde na kraju 3. ili početku 4. st., a nakon toga se nije koristila te je iznad nje naposljetku izgrađen objekt 2.⁵⁷

⁵⁶ Azinović Bebek, Sekulić, 2014a, 11–18.

⁵⁷ Azinović Bebek, Sekulić, 2015, 24–33.

Objekti 3 i 4

Objekt 3 (Slika 7) nalazi se sjeveroistočno od crkve, tek nekoliko metara udaljen od njenog sjeveroistočnog kuta na mjestu gdje teren počinje lagano padati prema sjeveru. Riječ je o zidanom objektu čiji su zidovi, zbog položaja na kojem je zaštićen obrambenim zidovima i šumskim pokrovom, ostali očuvani u visini od 0.5 metara na zapadnoj strani do 1 metar na istočnoj strani. Radi se o objektu dimenzija oko 8.5 x 4.5 metara naslonjenom na sjeverni obrambeni zid utvrde. Istočni zid dijeli s objektom 4 koji se nastavlja uza obrambeni zid prema istoku, ali ga je tek potrebno istražiti. Ulaz u objekt nalazio se na sredini južnog zida gdje je pronađen ostatak praga. U sjeveroistočnom kutu ovog objekta nalazi se završetak zida koji je nadozidan na obrambeni zid i čini sjeverni zid objekta 4, pa se ukupna širina vanjskog zida stanjuje sa širine od 2.4 metra na oko 1 metar. Kao posljedica je nastao pravokutni istak dimenzija 1.3 x 1.4 metra koji čini ovu prostoriju nepravilnom. Polukružno udubljenje sjevernog dijela prostorije posljedica je klizanja obrambenog zida niz sjevernu padinu. Nisu otkriveni arhitektonsko–arheološki dokazi koji bi objasnili funkciju ovakve organizacije prostora.⁵⁸ Smatram kako je razlog naglom smanjivanju širine zida konfiguracija terena koja je od tog mjesta prema zapadu strmija i nema potrebe za širokim obrambenim zidovima. Ovo možemo vidjeti na ostalim istraženim dijelovima bedema gdje širina varira od 2 metra na najizloženijim mjestima, preko 0.7 metara na zapadu do toga da obrambeni zidovi *per se* uopće ne postoje na sjeverozapadnom dijelu platoa, gdje plato završava strmim liticama. Nadozidani zid bi u tom slučaju predstavljao pojačanje obrambenog zida na izloženom mjestu prije izgradnje objekata 3 i 4. U objektu je definiran pod od drvenih dasaka čiji se tragovi gorenja mogu vidjeti na istočnom zidu. Prilikom istraživanja pronađeni su mnogobrojni fragmenti kasnoantičke keramike, vojne opreme te predmeta svakodnevne uporabe. S obzirom na to da je ovaj objekt prostorno najbliži crkvi od koje ga dijeli prolaz od nekoliko metara vjeruje se kako je služio pripadniku crkvene hijerarhije. Međutim, na osnovu pokretnih nalaza nije moguće utvrditi konačnu funkciju ovog objekta.⁵⁹

Objekt 4 nastavlja se na objekt 3 i istražen je u manjoj površini jer je na mjestu objekta jedina moderna komunikacija, odnosno pristupni put utvrdi. Južni zid istražen je u dužini od 1.3 metra, a očuvan je u visini do jednog metra. Sjeverni zid objekta 4 nadozidan je na obrambeni zid, a očuvan je u visini od 1 metra. Provedenom analizom žbuke iz svih istraženih

⁵⁸ Azinović Bebek, Sekulić, 2017, 18–22.

⁵⁹ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 56.

zidova ustanovljena je ujednačena srednja čvrstoće žbuke, omjer veziva i punila 1:4 te sivo–bijela boja žbuke u svim zidovima.⁶⁰

Objekti 5 i 6

Objekti 5 i 6 (Slika 8) nalaze se na sjeverozapadnom rubu platoa, na izvrsnom strateškom položaju izgrađeni na samom rubu strmih litica koje se okomito spuštaju prema Mrežnici i "Popovskoj Luki". Upravo je zbog pretpostavke da bi se na ovom mjestu mogli nalaziti stražarski objekti odnosno kula, otvorena sonda u kojoj su definirani ovi objekti. Objekt 5 pravokutni je zidani objekt trenutnih dimenzija oko 7 x 5 metara, za koji se, na temelju dimenzija i debljine zidova, pretpostavlja da se nastavlja prema istoku.⁶¹ Sjeverni zid objekta 5 vjerojatno je sjeverni obrambeni zid utvrde koji završava na mjestu spoja sa zapadnim zidom ovog objekta jer zbog nepristupačnog terena više nije potreban. Sjeverni zid ujedno je i najširi, širok oko 1.2 metra, dok je zapadni širine oko 1 metra, a južni oko 0.7 metara. Za istočni zid se zbog njegove male širine i lošijeg načina gradnje pretpostavlja da je pregradni zid te da se ovaj objekt nastavlja prema istoku. Kao i svi objekti smješteni na položaju Gradišće, i objekt 5 je stradao zbog intenzivnog oranja pa su zidovi ostali sačuvani pretežno u temeljima. Stratigrafija je također izmiješana pa se kasnoantički nalazi u istraženim slojevima miješaju s ulomcima brončanodobne keramike što otežava interpretiranje odvijanja faza života kako u ovom objektu tako i na cijelom lokalitetu.

Objekt 6 nalazi se zapadno od objekta 5 i dosad su definirani sjeverni, zapadni i istočni zid širine 0.5 – 1 metar. Objekt se nastavlja prema jugu te južni zid nije otkriven u dosadašnjim istraživanjima, ali pretpostavlja se da je zid otkriven u sondi 6 dio tog objekta. Zbog svoje male širine vjerojatno je riječ o pregradnom zidu, a ne vanjskom zidu objekta.⁶² Pretpostavlja se da su sjeverni i zapadni zidovi objekta također obrambeni zidovi utvrde, no postoji mogućnost da to nisu obrambeni zidovi *per se*, već su zidovi objekta usputno imali funkciju "zatvaranja" platoa s obzirom na već spomenuti vrlo teško pristupačan teren. Zbog sigurnosnog razloga vjerojatno je dozidan i zid dužine 2 metra koji spaja objekt 5 i 6 te zbog svoje širine od 0.4 metra i položaja u odnosu na ostalu arhitekturu vjerojatno nije bio strukturalni dio niti jednog objekta. Objekt 6 dijagonalno je presječen zidom koji se pruža u

⁶⁰ Azinović Bebek, Sekulić, 2017, 23–24.

⁶¹ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 32.

⁶² Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 32.

smjeru jugozapad – sjeveroistok. Zid je mlađi od ostalih zidova ovog objekta, odnosno označava drugu fazu gradnje te je tim zidom objekt 6 podijeljen. Budući da nije istražen cijeli objekt ostaje nejasno zašto je taj pregradni zid tako širok, i zašto ima dijagonalni smjer pružanja. Naime, sjeverna prostorija koja nastaje pregradnjom dimenzija je oko 6 x 5 x 3 metra, odnosno oblika je pravokutnog trokuta što bi se moglo objasniti time da ona nakon pregradnje objekta više nije u funkciji. Slojevi unutar ovog objekta su, kao i u objektu 5, izmiješani zbog intenzivne poljoprivrede te na temelju pokretnih nalaza nije moguće datirati objekte. Pretpostavlja se da je objekt 5 zbog svojeg položaja mogao biti kula, no pokretni nalazi to ne potvrđuju.⁶³

Ostale istražene sonde

Tijekom desetljeća istraživanja na lokalitetu, u svrhu određivanja stratigrafije, odnosno sumnje na postojanje struktura ili ukopa, istraženo je desetak manjih sondi.

Na temelju geofizičkih istraživanja na položaju Gradišće, 2013. godine je na središnjem dijelu platoa otvorena sonda dimenzija 7.5 x 7.5 metara zbog osnovane sumnje na postojanje arhitektonskih ostataka. Istraživanja su pokazala kako je kameni živac, koji se na tom mjestu nalazi plitko, na geofizičkim snimkama pogrešno interpretiran kao arhitektura. Međutim, istraživanje sonde doprinijelo je boljem razumijevanju stratigrafije lokaliteta. Istraživanje ove sonde pokazalo je izmiješanost gornjih slojeva zbog oranja, što je ostalo pravilo i u idućim istraživanjima na položaju Gradišće. U sloju oranja pronalazimo ulomke keramike od eneolitika pa do kasnog srednjeg vijeka. U sondi je također pronađeno prapovijesno vatrište te rupe od stupova.⁶⁴

Sonda 6 je "šlic" sonda otvorena 2015. godine uz sjeverni rub platoa na položaju Gradišće. Proteže se u smjeru istok–zapad u dužini od 37.8 metara, a širine je 1.4 metra. Sonda je otvorena radi utvrđivanja stratigrafske situacije terena. Nakon već spomenutog izmiješanog oranog sloja, definiran je kasnoantički sloj pa potom sloj iz starijeg željeznog doba s ulomcima iz lasinjske kulture. Na više mjesta unutar sonde pronađeno je kamenje poslagano u krug čija svrha nije razjašnjena. Vjerojatno je riječ o nekoj vrsti pripreme terena. Od prapovijesnih slojeva, pronađene su dvije podnice kuća, ognjište, peć te nekoliko jama. Zapadni rub sonda zahvatio je obrambeni zid, odnosno njegov temelj. Zid je na ovom mjestu

⁶³ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 32.

⁶⁴ Azinović Bebek, Sekulić, 2013, 15.

erodiran do te mjere da mu je bilo gotovo nemoguće definirati lice. Oko zida pronađena je veća količina urušenog kamenja, a možemo pretpostaviti kako se veći dio kamenja urušio u Mrežnicu niz strminu sa zapadne strane zida.⁶⁵ Pronađen je i zid koji se od obrambenog zida pruža prema istoku i, sukladno istraživanjima 2019. godine, možemo pretpostaviti kako je riječ o južnom zidu objekta 6.

Istraživanjima u sondi 16 željela se definirati stratigrafska situacija na predjelu lokaliteta južno od crkve. Pritom je probnim rovom uza crkvu utvrđena dubina temelja južnog zida koja iznosi 0.5 metara. U prostoru južno od crkve, nakon uklanjanja humusnog sloja, dominantan je nalaz brončanodobna keramika, iako ima i kasnoantičke. U nižim slojevima pronađeni su ostaci prapovijesnih kuća, a keramika većinom pripada u razdoblje eneolitika (Lasinja) uz nekoliko kasnoantičkih ulomaka.⁶⁶ Pretpostavka je da je brončanodobni sloj bio hodna površina za vrijeme antike čemu svjedoči veći broj kasnoantičkih ulomaka nađenih u tom sloju. Iako je, zbog intenzivne poljoprivrede, situacija s miješanjem kasnoantičke i prapovijesne keramike česta pojava na lokalitetu, za to u ovom slučaju nema dokaza. Budući da ovaj položaj ne pripada okvirima oranice Gradišće, niti je zbog kamenitog sastava tla, nagnutosti terena i guste vegetacije bio prikladan za bavljenje poljoprivredom, kao logični zaključak nameće se da se miješanje brončanodobne s kasnoantičkom keramikom dogodilo kao rezultat korištenja brončanodobnog sloja kao hodne površine u kasnoj antici.

Svrha sonde, koja se nalazi zapadno i sjeverozapadno od narteksa, bila je definiranje padine i sumnja u postojanje arhitektonskih ostataka u blizini zapadnog dijela crkve. Sjeverozapadno od narteksa definirano je više kamenih struktura, od kojih su dvije vjerojatno urušenje, a dvije strukture se interpretiraju kao spoj temelja zidova. U daljnjim istraživanjima fokus će biti na otkopavanju ove strukture u smjeru pružanja zidova. U prostoru zapadno od narteksa nisu pronađeni kasnoantički ostaci već je definiran nastavak prapovijesnih slojeva otkrivenih u narteksu.⁶⁷

Zaštita i prezentacija lokaliteta

Tijekom godina istraživanja poduzet je niz mjera u svrhu očuvanja kulturno–arheološke baštine i poboljšanja turističke prezentabilnosti lokaliteta. U listopadu 2016. godine općina

⁶⁵ Azinović Bebek, Sekulić, 2015, 18–23.

⁶⁶ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 20–22.

⁶⁷ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 23.

Generalski Stol otkupila je privatno zemljište na kojem se nalazi kasnoantička crkva i time je omogućeno nesmetano provođenje daljnjih istraživanja. Kako bi se zaštitili zidovi i estrih crkve, iste je godine iznad crkve podignut zaštitni krov. Krov je izveden od jelovih greda i daske te služi kao zaštita od zimskih uvjeta, atmosferilija i propadanja, a također je omogućio i nesmetano odvijanje radova konsolidiranja i konzerviranja zidova.⁶⁸ Zaključno s proljećem 2020. godine, krov još uvijek pokriva ostatke crkve, a u međuvremenu je u cijelosti plastificiran kako bi se unutrašnjost crkve zaštitila od vlage.

Konzerviranje zidova započeto je 2017. godine konzerviranjem sjevernog zida i sjevernog dijela zapadnog zida crkve.⁶⁹ Sljedeće godine konzerviran je južni zid objekta 3 i narteks te ostatak zapadnog zida crkve.⁷⁰ 2019. godine provedeno je konzerviranje apside i južnog zida crkve čime je crkva u potpunosti konzervirana, a konzervirani su istočni i zapadni zid objekta 3. Svi konzervatorski radovi izvedeni su na način da je zidna masa razgrađena do zdravog zida, a potom ponovno prezidana produžnim mortom u omjeru 1:3:9 (bijeli cement: hidratizirano vapno: agregat).⁷¹

2018. godine uz pristupnu su cestu koja vodi na lokalitet, postavljene četiri informacijske ploče koje posjetiteljima mogu poslužiti kao uvid u povijest i razvitak lokaliteta od prapovijesti do kasne antike, a osmislili su ih djelatnici Hrvatskog restauratorskog zavoda.⁷²

Nedestruktivne metode istraživanja

Kako bi se dobio jasniji uvid u prostornu organizaciju utvrde, a time i odredili prioriteti iskopavanja, provedena su ukupno 3 zasebna istraživanja nedestruktivnim metodama. Prvo istraživanje, 2013. godine, provela je tvrtka Gearh d. o. o. iz Maribora na livadi Gradišće i prostoru sjeveroistočno od crkve.⁷³ Prilikom istraživanja korištene su: georadarska metoda, metoda geoelektričnog otpora i magnetska metoda. Georadarskom metodom otkrivena su 4 položaja s mogućim ostacima arhitekture, a magnetskom metodom otkrivena je linearna anomalija uz zapadni rub platoa.⁷⁴ Sva četiri položaja s ostacima arhitekture istražena su

⁶⁸ Azinović Bebek, Sekulić, 2016, 11.

⁶⁹ Azinović Bebek, Sekulić, 2017, 13.

⁷⁰ Azinović Bebek, Sekulić, 2018, 39–40.

⁷¹ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 17–18.

⁷² Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 45.

⁷³ Azinović Bebek, Sekulić, 2013, 14.

⁷⁴ Mušić, 2013, 1–17.

arheološkim istraživanjima te su otkriveni objekti 1, 2, 3, a u sondi 15 nije bilo tragova arhitekture. Istraživanja su pokazala kako je linearna anomalija uz zapadni rub platoa zapadni obrambeni zid.

Geofizička istraživanja 2017. godine provela je tvrtka Geoda Consulting d. o. o. iz Zagreba. Snimljena su neka teže dostupna područja koja nisu bila obuhvaćena snimanjima iz 2013. godine. Radi se o unutrašnjosti crkve, južnoj padini između crkve i livade Gradišće te pojasu šume između bedema i livade. Također je snimljen vrlo zanimljiv južni kut platoa. Naime, na osnovi vidljivih ostataka i rasporeda ostalih kula pretpostavlja se da se na tom položaju nalazila južna kula. Pristupni put do lokaliteta snimljen je s ciljem određivanja temeljnih obilježja plitke geološke građe. Na dubini do 50 centimetara definirane su četiri grupe objekata od kojih se ističe objekt 1 desetak metara istočno od crkve za koji se pretpostavlja da se radi o bunaru. Na području na kojem se pretpostavlja postojanje južne kule definiran je objekt 2 x 2 metra. Na dubini od 0.5 do 1 metar pronađeno je 5 grupa objekata od kojih valja izdvojiti niz grupiranih vrlo pravilnih pravokutnih anomalija koje se mogu uočiti uz sjeveroistočni obrambeni zid. Snimljena je i livada koja se nalazi istočno od lokaliteta na kojoj je također uočena grupa od nekoliko objekata.⁷⁵ Zaključno s istraživanjima 2019. godine, niti jedan od pretpostavljenih objekata nije arheološki istražen.

U listopadu 2019. godine prostor i okolica utvrde snimljeni su LiDAR–om (Slika 9).⁷⁶ Snimanje je obavila tvrtka FLYCOM d. o. o. iz Slovenije, a dobivene podatke obradila je dr. sc. Edisa Lozić sa Sveučilišta u Grazu.⁷⁷ Snimljena je površina od 0.5 kilometara kvadratnih, a interpretacijom snimaka pretpostavljeno je postojanje nekoliko antropogenih struktura u okolici Crkvišća.⁷⁸ Krajem veljače 2020. godine, u suradnji s arheolozima sa Sveučilišta u Grazu, organiziran je terenski pregled pretpostavljenih struktura. Terenski pregled omeo je snježni pokrivač.⁷⁹ Dvjestotinjak metara južno od utvrde pretpostavljeno je postojanje prapovijesnih tumula.⁸⁰ Indikativna je činjenica da su na pretpostavljenim tumulima vidljiva udubljenja iz kojih je lokalno stanovništvo vadilo pijesak, a na ovom području plitkog krša ne

⁷⁵ Sladović, Mikić, 2018, 2–8.

⁷⁶ LiDAR (Light Detection and Ranging) je tehnika snimanja površine tla u visokoj rezoluciji koristeći laserski skener montiran na letjelicu.

⁷⁷ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 42.

⁷⁸ Kako je snimkom zahvaćen i položaj starog grada Zvečaja, ukazao bih na dobru vidljivost originalne trase Jozefine na snimci LiDAR–om. Naime, vidi se kako se cesta urezana u strminu spušta od položaja starog grada prema položaju Slanica. Također je vidljivo i postojanje čak 4 faze gradnje prometnice na tom mjestu uključujući originalnu trasu Jozefine i modernu cestu D23.

⁷⁹ Na terenskom pregledu su sudjelovali dr. sc. Ana Azinović Bebek, Petar Sekulić, David Fudurić, dr. sc. Iris Koch i prof. dr. sc. Manfred Lehner.

⁸⁰ Radno izvješće dr. sc. Edise Lozić.

postoje prirodna uzvišenja načinjena od pijeska. Prapovijesni tumuli, iako rijetki, nisu nepoznanica na karlovačkom području. Na položaju Umka u Točku i na lokalitetu Turska kosa kod Velike Vranovine pronađeni su tumuli ili bedemi u obliku tumula.⁸¹ U selu Duga Gora kraj Dobre istraženo je 7 zemljanih tumula pravilnog kružnog oblika sa skeletima i paljevinskim ukopom, a datiraju se između 800. i 400. godine pr. Kr.⁸² Zemljani tumul pravilnog kružnog oblika, promjera 50 metara, nalazi se u selu Trošmarija kraj Dobre, na ulazu na gradinu Trsište. Gradina Trsište nalazi se na sličnom položaju kao i Crkvišće, naime naselje je bilo podignuto na platou iznad lijeve obale rijeke Dobre, a sa sjeverne strane zaštićeno je strmim padinama potoka Ribnjaka.⁸³ Na području platoa Crkvišće pretpostavljena su 2 objekta, jedan se nalazi na južnom dijelu utvrde uz zapadni obrambeni zid,⁸⁴ a jedan sjeverno od crkve uz sjeverni obrambeni zid. U podnožju kule na snimkama je vidljiva kružna struktura promjera nekoliko metara i dubine oko jednog metra, koja dosad nije primijećena zbog gustog raslinja. Terenskim pregledom zaključeno je kako je vjerojatno riječ o peći za vapno. Slična, ali plića struktura vidljiva je u dragi nekoliko stotina metara sjeveroistočno od utvrde. Ova udubljenja su okružena površinskim kamenom vapnencem što je osim oblika strukture argument za teoriju da se radi o pećima za vapno.⁸⁵ Na površini nisu vidljivi ostaci zidova, ali vidljiv je "prsten" uzdignutog tla oko udubljenja. Na terasi iznad Mrežnice, u istočnom kutu Popovske Luke pretpostavljeno je postojanje arhitektonskih ostataka.⁸⁶ Terenskim pregledom nije utvrđeno postojanje površinskih struktura.⁸⁷

Pokretni arheološki materijal

Keramika

Najstariji keramički nalazi s lokaliteta Crkvišće pripadaju razdoblju eneolitika. Naime, u zadnjoj četvrtini 5. tisućljeća pr. Kr. i početkom 4. tisućljeća pr. Kr. karlovački prostor

⁸¹ Čučković, 1993, 165–167.

⁸² Čučković, 1984, 8.

⁸³ Balen–Letunić, 1999, 23–25.

⁸⁴ Geofizička istraživanja 2013. godine su ovaj položaj definirala kao prirodnu vapnenačku strukturu.

⁸⁵ Uredništvo, 2007, 249–252.

⁸⁶ Radno izvješće dr. sc. Edise Lozić.

⁸⁷ Pošto je zbog snijega bio otežan terenski pregled ovog položaja, naknadno sam pregledao položaj uz dopuštenje dr. sc. Ane Azinović Bebek. Zbog prirodnih struktura kamena živca koji na nekoliko mjesta na ovoj terasi protrudiraju iz zemlje, mišljenja sam kako je nemoguće postojanje kamene arhitekture i dubljih arheoloških slojeva. Međutim, pregledom detektorom metala sam na desetak mjesta ispod površine tla utvrdio postojanje metalnih artefakata. Probna sonda bi trebala utvrditi radi li se o recentnim nalazima ili o kulturnim arheološkim slojevima.

pripada području lasinjske kulture. Na ovom su prostoru lokaliteti lasinjske kulture često smješteni na uzvišenim položajima iznad rijeka; Barilović–Stari grad iznad Korane, Mali Kučer nad rijekom Dobrom, Dubovac–Stari grad⁸⁸ i Ozalj–Stari grad iznad Kupe. Nalazi lasinjske kulture s lokaliteta Crkvišće pripadaju uobičajenom repertoaru keramičkih tvorevina ove kulture. Radi se o loncima, zdjelama, vrčevima i žlicama. Bikonične zdjele, koje su često ukrašene u gornjem dijelu najzastupljeniji su tip posude nađen na lokalitetu. Najveći dio ulomaka ukrašen je žlijebljenjem, a motivi su; jelova grančica, cik–cak uzorci vertikalno postavljeni na tijelo posude, dijagonalne ili horizontalne paralelne linije. Na nekoliko žlijebljenih ulomaka ostala je očuvana inkrustacija. Brazdasto urezivanje, koje se obično veže uz Retz–Gajary kulturu, ali nije strano lasinjskoj kulturi, također je prisutna pojava. Nosolike drške uz rub posude, bradavičaste aplikacije, raščlanjene plastične trake, konični istaci i drugi plastični ukrasi manje su zastupljeni. U sondi 5, prilikom istraživanja slojeva ispod kasnoantičkog objekta 1 ustanovljeno je postojanje nekoliko ognjišta te ukopanih objekata lasinjske kulture. Analiza keramike pokazala je da bi mogli pripadati u najstariju fazu lasinjske kulture (Boleraz). Ulomci lasinjske keramike pronađeni su prilikom istraživanja gotovo u svim sondama, i to od miješanog površinskog sloja pa do lasinjskih slojeva *per se*.⁸⁹ Budući da su u fokusu arheoloških istraživanja na Crkvišću kasnoantički slojevi, od 2018. godine sondažna se istraživanja zaustavljaju na prapovijesnim slojevima koji se zatim dokumentiraju, a potom se preko njih stavlja geotekstil i zaštitni sloj zemlje.

Brončanodobna keramika na lokalitetu Crkvišće je prvi put otkrivena prilikom istraživanja Instituta za arheologiju 2010. godine. Keramičke posude koje se mogu datirati u 13. i 12. stoljeće pr. Kr. čest su nalaz i u kasnijim istraživanjima.⁹⁰ Riječ je o kasnobrončanodobnim ulomcima grubih lonaca različitih veličina, zdjela uvučenih oboda i bikoničnih šalica. Obod ulomaka ukrašen je karakteristično za razdoblje; (prisutno je) utiskivanje, facetiranje i tzv. turbanasti obod. Postojanje naselja gradinskog tipa iz razdoblja kasnog brončanog doba uklapa se u trenutne spoznaje o naseljenosti karlovačkog područja u tom razdoblju. Analogije oblika i ukrasa kasnobrončanodobne keramike možemo naći na obližnjim lokalitetima: Belaj, Dubovac, Kamensko, Kostel, Glina–Brekinjova kosa. Na lokalitetu je također pronađena keramika koja pripada starijem željeznom dobu i mlađoj fazi starijeg željeznog doba. Keramika ovog razdoblja sekundarno je gorena, što uz ostatke podnica kuća pokazuje kako je

⁸⁸ Karavanić, Kudelić, 2011, 83.

⁸⁹ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 44.

⁹⁰ Karavanić, Kudelić, 2011, 83.

ovo naselje stradalo u požaru.⁹¹ Požar je prekinuo kontinuitet života na lokalitetu, a naselje se više nije obnavljalo, te do kasne antike ne nailazimo na tragove života na lokalitetu.

Ulomci kasnoantičke keramike datiraju se u razdoblje od druge polovice 3. do kraja 6. stoljeća. Keramika je uglavnom izrađena uz dodatak drobljenih ulomaka kvarcita, a radila se i ručno i na kolu. Najzastupljenija vrsta kasnoantičke keramike na lokalitetu je gruba kuhinjska keramika koja se datira u 5. i 6. stoljeće. Iz te grupe prevladavaju lonci s jednostavno izvijenim obodom, često u kombinaciji s češljastim ukrasom, a ponekad i urezanom valovnicom. Istoj grupi pripadaju i ulomci poklopaca, vrčeva i zdjela ukrašeni na sličan način. Ova keramika prevladava na kasnoantičkim visinskim naseljima od kraja 4. stoljeća, a odlikuje ju veliki postotak drobljenih zrnaca kvarca i kalcita. Uglavnom je tamnije boje zbog redukcijskog pečenja, dok je oksidacijski način pečenja prisutan u manjoj mjeri. Uglavnom su rađene na brzom kolu, uz obod nadodan na sporom kolu, a manji dio izrađen je rukom. Ova keramika vjerojatno je izrađivana lokalno uz prisutnost regionalne razmjene i trgovine.⁹²

Keramika s glačanim ukrasom, koja je karakteristična za kasnoantičko doba također je prisutna na lokalitetu. Ulomci ove vrste keramike nađeni na Crkvišću ukrašeni su poliranim okomitim linijama ispod oboda i mrežastim ukrasom na predjelu trbuha. Postoji mišljenje da se pojava ove keramike može povezati s tronarodnosnom skupinom (Huni, Goti, Alani) koji se nakon bitke kod Hadrijanopola 378. godine doseljavaju u južnu Panoniju. Drugi negiraju takve pretpostavke jer je ta tehnika ukrašavanja bila prisutna i prije 380. godine. Ona se na kasnoantičkim lokalitetima pojavljuje od sredine 4. stoljeća, a krajem 4. stoljeća i u ranom 5. stoljeću izrazito je popularna u Panoniji. Ova keramika često se nalazi u kasnoantičkim utvrđenim naseljima koja su u suživotu s lokalnim federatskim zajednicama.

Ulomci amfora također su prisutni na lokalitetu, ali je zbog malih ulomaka i nedostatka detekcijskih komada teško odrediti točan tip. Prema fakturi se može potvrditi postojanje afričkih i istočnomediteranskih amfora. Sa sigurnošću se može odrediti ulomak oboda koji pripada levantskoj LR4/Gaza amfori. Ove su amfore korištene za prijevoz vina s Levanta, a mlađi tip datira se od 5. do 7. stoljeća. Pronađena su i dva šiljasta dna amfore manjih dimenzija tipa LR7. Od kasnoantičke stolne keramike treba izdvojiti afričku sigilatu (Slika 10). Radi se o zdjelama s obodom trokutastog presjeka, odnosno tipovima Heyes 61a i 61b ukrašenih koncentričnim kružnicama na dnu. Također su prisutni tipovi Heyes 72 i Heyes 91 – dno zdjele slične tarioniku ukrašena s unutrašnje strane tzv. Feather style ukrasom.

⁹¹ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 45.

⁹² Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 46–47.

Pronađeni su i ulomci uljanica koji po načinu ukrašavanja odgovaraju afričkoj sigilati. Ovi ulomci mogu se datirati u prvu polovicu 5. stoljeća. Afrička sigilata se na lokalitetima intenzivno pojavljuje od 3. stoljeća. Prisutnost afričke sigilate i istočnomediteranskih amfora sugerira da lokalitet Crkvišće barem do prve polovice 5. stoljeća pripada mediteranskoj mreži trgovine te da je u naselju prisutno romansko stanovništvo.

Ulomci kasnosrednjovjekovne keramike pokazuju da se naselje koristilo i u razdoblju 13. i 14. stoljeća, a pronađeni su i rijetki ulomci novovjekovnog glaziranog posuđa⁹³ koji su vjerojatno sekundarno dospjeli na lokalitet. Budući da je prva naznaka postojanja starog grada Zvečaja sredina 14. stoljeća, a sigurno postoji od početka 15. stoljeća⁹⁴ moguće je da se položaj koristio privremeno prije gradnje (dok nije odlučeno izgraditi utvrdu na suprotnoj obali Mrežnice zbog bolje strateške pozicije za nadzor srednjovjekovnih prometnica) ili za vrijeme gradnje starog grada Zvečaja. U istraživanjima 2018. godine u sjeverozapadnom kutu utvrde (nasuprot starom gradu Zvečaju) nađena je glefa,⁹⁵ nalaz koji sugerira da je na tom mjestu boravila srednjovjekovna vojna posada.

Metal i novac

Do sada su pronađena 73 komada novca, a svi pripadaju razdoblju antike i kasne antike (Slika 11). Najstariji novac sestercij je Lucija Vera koji se datira od 165. do 166. godine.⁹⁶ Novac iz 2. stoljeća rijedak je nalaz na karlovačkom području. U bližoj okolici Crkvišća nalazimo ga u Sv. Petru Mrežničkom gdje su u ostavi pronađeni denari s likom Marka Aurelija, Septimija Severa i Karakale s kraja 2. stoljeća. Iz 2. stoljeća je također novac Brutije Krispine iz Rakovice kraj Slunja, Faustine II iz Ogulina, Hadrijana iz Josipdola, Trajana i Komoda iz Čakovca kraj Ogulina i Marka Marcija iz Drežnika kraj Slunja.⁹⁷ Novac s likom Lucija Vera u Hrvatskoj nalazimo još u ostavi iz Petrijaneca.⁹⁸ Iz 3. stoljeća valja izdvojiti novac cara Decija koji se datira između 249. i 251. godine.⁹⁹ Za vrijeme Decija dolazi do porasta ekonomske aktivnosti, odnosno značajno se povećava cirkulacija njegovog novca. U Sisciji, koja je gospodarski vezana uz područje Crkvišća, taj rast iznosi preko 120% u odnosu

⁹³ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 46–49.

⁹⁴ Sekulić–Gvozdanović, 1974, 51–58.

⁹⁵ Azinović Bebek, Sekulić, 2018, 38.

Glefa (njem. Gläve) – Vrsta navalnog oružja na motki s vrhom u obliku noža. (Portal hrvatske tehničke baštine) <https://tehnika.lzmk.hr/hladno-oruzje/> (Poschenburg, 1939, 157, 165–167.)

⁹⁶ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 27.

⁹⁷ Mirnik, 1986, 103–114.

⁹⁸ Nađ, 2012, 401.

⁹⁹ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 27.

na prijašnje razdoblje.¹⁰⁰ Najveći dio pronađenog novca datira se u 4. stoljeće, a od toga treba izdvojiti dobro očuvan novac Konstancija II, Valensa, Valetinijana, Gracijana i Teodozija I.¹⁰¹ Najzastupljeniji novac na karlovačkom području također je iz 4. stoljeća što možemo protumačiti ekonomskom stabilizacijom države koja završava krajem 4.st.¹⁰² Najmlađi je primjerak novac Teodozija II koji se datira od 423. do 425. godine.¹⁰³ To je ujedno i najmlađi dosad nađen novac iz razdoblja Rimskog Carstva na karlovačkom području.

Najzastupljeniji metalni nalazi razni su željezni predmeti: građevinski okovi, spojnice, čavli, uporabni predmeti, alatke, ključevi, noževi, ulomci oružja, vojne i konjske opreme. Od brončanih predmeta pronađene su fibule, uporabni predmeti, elementi nošnje i pojasne garniture. Od olovnih nalaza treba izdvojiti nalaz građevinskog viska.¹⁰⁴ Metalni nalazi s Crkvišća čine standardan repertoar metalnih nalaza s kasnoantičkih visinskih utvrđenih naselja. Čekići, visak, klinovi i dljeta svjedoče o građevinskoj aktivnosti, dok vrhovi strelica, pojasni okovi, pločice oklopa sugeriraju postojanje vojne posade na lokalitetu. Analogiju na hrvatskom prostoru možemo pronaći na Kuzelinu gdje je pronađen sličan repertoar metalnih nalaza, uz iznimku da je na Kuzelinu pronađeno više nakita i ukrasne opreme.¹⁰⁵ Slična je situacija i na najznačajnijim slovenskim visinskim utvrđenim naseljima Korinjskom hribu i Tonovcovom gradu gdje je, uz standardne metalne nalaze, nađen širok repertoar fibula i nakita.¹⁰⁶

Ostali pokretni arheološki materijal

Od nalaza koje možemo datirati u razdoblje prapovijesti treba izdvojiti keramičke utege i pršljenove, kamene odbojke i žrvnjeve. Ti nalazi ukazuju na ekonomske aktivnosti stanovništva, odnosno proizvodnju hrane i tekstila.¹⁰⁷ Najčešći je nalaz iz ovog razdoblja, a i na lokalitetu uopće, kućni lijep. Statističkom obradom kućnog lijepa iz 2013. godine je izdvojen kućni lijep s otiscima i običan kućni lijep, bez tragova. Ukupno je izdvojeno 5201 komad kućnog lijepa, a od toga je 326 komada, odnosno 7 %, kućni lijep s otiskom.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Nađ, 2012, 386–394.

¹⁰¹ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 27.

¹⁰² Mirnik, 1986, 105; Nađ, 2012, 407.

¹⁰³ Nađ, 2012, 386–394.

¹⁰⁴ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 31.

¹⁰⁵ Sokol, 1998, 20–47.

¹⁰⁶ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2011, 21–64; Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 71–87.

¹⁰⁷ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 51.

¹⁰⁸ Azinović Bebek, Sekulić, 2013, 23–28.

U dosadašnjim istraživanjima pronađeno je nekoliko desetaka ulomaka stakla koji se mogu datirati od druge polovice 4. stoljeća do prve polovice 5. stoljeća. Zastupljeni obodi sugeriraju da se uglavnom radi o plitkim polukuglastim zdjelicama i čašama, a neki ulomci mogli bi se pripisati svjetiljkama s ručkama. Prisutni su i ulomci s nataljenim kapljičastim ukrasom koji se uobičajeno datira od druge polovice 3. do 4. stoljeća. Svjetlozelena prozirna boja stakla je tipična za razdoblje kasne antike.¹⁰⁹

Prilikom istraživanja narteksa 2017. godine pronađen je koštani češalj. Riječ je o dvostranom kompozitnom češlju s različitom gustoćom zubaca na svakoj strani i ravnim završetkom. S obje se strane nalaze horizontalne pločice, ukrašene kružićima s točkom u sredini, koje su pričvršćene s 4 zakovice. Ovaj tip češljeva počeo se proizvoditi u 3. stoljeću te je najčešći tip češlja u 4. stoljeću, a traje sve do 7., ponegdje i 10. stoljeća.¹¹⁰ Na temelju datacije narteksa može se zaključiti kako je češalj odbačen prije njegove izgradnje.

Ove podatke treba uzeti s dozom opreza. Naime, prema usmenom svjedočanstvu mještana koji je orao na platou saznajemo kako je on 70-ih godina 20. stoljeća pobacao veliku količinu kućnog lijepa po platou. Radi se o lijepu razgrađene dvorišne zgrade izgrađene od šiblja i zapečene gline. Odeđeni postotak kućnog lijepa iz oranog sloja može se pripisati ovoj aktivnosti dok je kućni lijep nađen u definiranim prapovijesnim stratigrafskim jedinicama (jame, rupe, podnice, ognjišta) zasigurno materijal iz arheološkog konteksta.

¹⁰⁹ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 51.

¹¹⁰ Kovač, 2017, 140.

Crkvišće u povijesno–regionalnom kontekstu kasne antike i seobe naroda

Povijesne okolnosti nastanka visinskih utvrđenih naselja u južnapanonskom prostoru i njihova važnost–primjer Crkvišća

Prapovijest i antika

Nalazi keramike pokazuju da je prapovijesno naselje, na području Crkvišća, prestalo postojati za mlađe faze starijeg željeznog doba te se nakon toga ne obnavlja. Vrijeme je to suživota ilirskih zajednica, a Crkvišće je smješteno na graničnom prostoru između Kolapijana i Japoda. Japodske granice su se tijekom tisuću godina trajanja njihove kulture mijenjale, a matično područje obuhvaća Liku i Ogulinsko–plaščansku udolinu s dijelom Gorskoga kotara i Korduna.¹¹¹ U široj okolici Crkvišća nalazimo japodsku nekropolu u Trošmariji.¹¹² Područje na kojem su se naseljavali Kolapijani, kako im svjedoči etnonim, protezalo se od Siska u Pokuplje obuhvaćajući Banovinu i dio Korduna. Izvori i arheološki materijal nam govore da su oba naroda do dolaska Rimljana živjela u relativnom miru, koristeći svoj položaj na granici između Jadrana i Panonije za trgovinu.¹¹³ Uslijed takvih prilika nije postojala potreba da se lokalno stanovništvo koristi visinskim utvrđenim položajem. Nakon Oktavijanovog, pa onda i Tiberijevog pohoda, južna Panonija pripojena je Rimskom Carstvu te sljedeća dva stoljeća u Carstvu nastupa duboki mir–“Pax Romana”. U Panoniji dolazi do intenzivnog krčenja šuma i melioracije, gradnje prometnica i gradova te ona s vremenom postaje jedna od najbogatijih provincija Carstva, koja je u kasnoj antici znana kao zemlja bogata plodovima, stokom i robom. Mir kratkoročno prekidaju markomanski ratovi i upadi barbarskih plemena u Panoniju. Pri iskopavanju Kuzelina pronađeni su numizmatički nalazi, fibula i tanak kulturni sloj koji indicira da je stanovništvo iz okolice za to vrijeme koristilo Kuzelin kao refugij.¹¹⁴ Iako je dugo vremena prevladavalo vjerovanje da pojavu prvih utvrđenih položaja i naselja na visinskim utverdama možemo smjestiti u drugu polovicu 2. stoljeća, recentne analize materijala to ne potvrđuju. Arheolozi su često skromne nalaze, ostatke iz starijeg razdoblja ili čak pojedinačne nalaze novca interpretirali kao ostatke naselja s kraja 2. stoljeća.¹¹⁵ Ne postoje dokazi da je i Crkvišće u tom razdoblju korišteno kao refugij osim jednog primjerka

¹¹¹ Bakarić, 2017, 28.

¹¹² Balen–Letunić, 1999, 24–25.

¹¹³ Domić–Kunić, 2006, 64–80.

¹¹⁴ Sokol, 1998, 8–10; Domić–Kunić, 2006, 62.

¹¹⁵ Ciglencečki, 1999, 292.

novca Lucija Vera (166. – 167. g.) koji je mogao biti u opticaju i u kasnijem razdoblju. Postoje arheološki dokazi da su neka naselja južne Panonije pretrpjela stanovitu devastaciju tijekom markomanskih ratova, kao što su Ludbreg, Varaždinske Toplice i Šćitarjevo¹¹⁶ Područje Crkvišća nalazilo se južnije od glavnog pravca udara barbarskih plemena i vojnih operacija te nije bilo potrebe za zbjegom u refugije.

Treće stoljeće

Napete društveno–političke okolnosti, od kraja 3. stoljeća, snažno su utjecale na naseobinska obilježja u kasnoj antici. Zbog opće nesigurnosti, građanskih ratova i sve više prisutnih barbarskih provala stanovništvo se postepeno povlačilo iz slabo branjenih nizinskih naselja u brdovitije i zabačenije krajeve. U većini slučajeva navedene populacije sklonile su se na vrhove brda, obično sa strmim stranama, ili na druga prirodno zaštićena mjesta. (vertikalna migracija)¹¹⁷ U tom kontekstu trebamo diferencirati različite vrste visinskih utvrđenih naselja za koje se u literaturi dugo koristio pojam "refugij".¹¹⁸ Kasnoantičke visinske lokalitete možemo tipološki smjestiti u 3 kategorije: vojna utvrda (kastrum, kastel), utvrđena naselja i refugije. Utvrđena naselja još dijelimo na manja – potpuno obzidana naselja, i veća, ali djelomično obzidana naselja. Refugiji su po brojnosti jedna od većih skupina naselja, ali najmanje istražena. Obično su se nalazili na dobro skrivenom i slabo branjenom mjestu, a od tragova arhitekture u najboljem slučaju možemo očekivati drvene strukture.¹¹⁹ Na temelju rečenog Crkvišće možemo odrediti kao kasnoantičko visinsko (potpuno) utvrđeno naselje no zbog vojnih nalaza, fortifikacijskih vojnih elemenata i kontrole komunikacija ne smijemo zanemariti aspekt Crkvišća kao vojne utvrde. Smatram kako termin "refugij" možemo koristiti za označavanje početka naseljavanja Crkvišća krajem 3. stoljeća. U to razdoblje možemo okvirno datirati ulomke keramike, stakla i numizmatičke nalaze, ali ne nailazimo na tragove stalne arhitekture ili fortifikacija. Moguće je da je stanovništvo refugija na Crkvišću za obranu koristilo prapovijesni zemljani nasip¹²⁰ kao što je utvrđeno na nekim slovenskim lokalitetima.¹²¹

¹¹⁶ Vikić–Belančić, 1983, 160.

¹¹⁷ Ciglencčki, 2003, 263.

¹¹⁸ Ciglencčki, 1999, 292.

¹¹⁹ Ciglencčki, 1979, 459–467.

¹²⁰ Na Crkvišću nisu pronađeni tragovi prapovijesnih fortifikacija; postoji mogućnost da ih je potpuno uništio ili da je preko njih u punoj dužini izgrađen kasnoantički obrambeni zid.

¹²¹ Ciglencčki, 1999, 292.

Kao što je rečeno, pojedini pokretni nalazi pokazuju da je Crkvišće korišteno kao refugij u drugoj polovici 3. stoljeća. To se razdoblje poklapa s razdobljem nemira, ustanaka, barbarskih provala i epidemija koje su zahvatile većinu Rimskog Carstva. Ti su se događaji odvijali većim dijelom 3. stoljeća a kulminirali su u drugoj polovici istog što je naposljetku dovelo do promjene uređenja carske vlasti iz "principata" u "dominat". Događaji su to koji se u većini historiografije 20. stoljeća nazivaju "krizom trećeg stoljeća".¹²² Vrhunac krize je od 250. do 270. godine kad se mnogobrojni carevi i protucarevi bore za vlast u nizu građanskih ratova; u vrijeme Galijena i Valerijana bilo je više desetaka protucareva. U južnoj Panoniji dolazi do bitke kod Murse između Galijenovog vojskovođe Aureola i uzurpatora Ingena koja završava Ingenovim porazom. Bila je to jedina veća bitka na području južne Panonije u to doba, ali su brojne vojske prošle ovim predjelima na putu za Italiju. Situacija se smiruje tek dolaskom na vlast Aurelijana koji je poduzeo niz uspješnih vojnih ekspedicija i reformi.¹²³ Uslijed političkih promjena i gospodarska situacija postaje sve lošija. Novac sve više devalvira što vidimo u brojnim ostavama novca koje se datiraju u drugu polovicu 3. stoljeća.¹²⁴ Jednu takvu ostavu na karlovačkom području nalazimo na području Gornjeg Taborišta kod Slunja odakle su u Arheološki muzej u Zagrebu dospjela 34 dobro očuvana antoninijana, a stvarni broj nalaza je, prema velikom hijatusu između novca Karakale i Gordijana III., vjerojatno mnogo veći. Smatra se da je ostava ukopana, odnosno da je sakupljanje novca prestalo između 268. i 270. godine.¹²⁵ Ostavu iz Draganića s 5 komada novca Gordijana III i Valerijana također možemo datirati u razdoblje 60-tih godina 3. stoljeća.¹²⁶ Već nekoliko puta spomenutu ostavu u Sv. Petru Mrežničkom, također oprezno možemo datirati u ovo razdoblje.¹²⁷ Iako prilikom interpretacije razloga odlaganja novca u ostave moramo biti oprezni, indikativno je da u razdoblju nemira od 250. do 270. godine u Južnoj Panoniji dolazi do porasta broja ostava.

Osim političke nestabilnosti, poznato je da se u vrijeme između 250. i 270. godine Carstvom širi kuga. Ova je kuga, koja se naziva i Ciprijanovom,¹²⁸ po nekim izvorima usmrtila oko polovice rimskog stanovništva dok neki suvremeni autori smatraju kako je taj broj preuveličan.¹²⁹ U poglavlju *Crkvišće u kontekstu antike karlovačkog kraja* spomenuo sam kako postoji vjerojatnost da su ukopi u speleološkim objektima karlovačkog kraja posljedica

¹²² Hekster, de Kleijn, Sloopjes, 2007, 4–12.

¹²³ Gibbon, 1846, 97–114.

¹²⁴ Perkić, 2019, 185–186.

¹²⁵ Bilić, 2008, 291.

¹²⁶ Nađ, 2012, 398.

¹²⁷ Mirnik, 1986, 105.

¹²⁸ Kartaški biskup koji opisuje kugu u Kartagi oko 253. godine.

¹²⁹ Perkić, 2019, 197–226.

zaraznih bolesti, odnosno kuge. Naročito jer se mogu usko datirati oko 270. godine. Međutim, antropološkim i DNA analizama nije moguće sa sigurnošću utvrditi postojanje bolesti. D. Perkić smatra da je kuga također mogući razlog prestanka rada kamenoloma na karlovačkom području. Naime, prekide u radu kamenoloma logično je očekivati za vrijeme epidemija kada je zbog smrtnosti i straha prisutan deficit radne snage, što uzrokuje nagli prestanak proizvodnje. Nadalje na temelju nedovršenih sarkofaga u kamenolomima može se zaključiti kako su ostali nedovršeni zbog naglog prestanka ili prekida proizvodnje.¹³⁰ Budući da se većina proizvoda kamenoloma iz karlovačkog kraja datira u 2. i 3. stoljeće, a u Sisku gdje su se ti proizvodi odvozili, nailazimo samo na jedan sarkofag (S II.22) izrađen od kamena vjerojatno s karlovačkog područja, a koji je stariji od 313. godine možemo zaključiti kako je proizvodna djelatnost, ukoliko nije prekinuta, ozbiljno smanjenog obujma.¹³¹ Uslijed takvih događaja vjerojatno je dio preživjelog stanovništva antičkih naselja, među kojima su radnici iz kamenoloma, upravo na Crkvišću vidjelo priliku za novi i sigurniji život. Proces u kojem stanovništvo napušta organizirana naselja u drugoj polovici 3. stoljeća kako bi živjeli skromnijim životom na obližnjim zaštićenim uzvisinama dobro je dokumentirana pojava diljem istočnoalpskog prostora.¹³² Došlo je do promjene u načinu života u kojem se kamen više nije vadio kao dio organizirane gospodarske aktivnosti, već je stanovništvo moglo koristiti svoja znanja o vađenju i obradi vapnenca za gradnju bedema i naselja na Crkvišću. To je proces koji se nije dogodio naglo već je trajao više generacija. U tom kontekstu treba spomenuti peć nađenu ispod objekta 2 za koju se, na temelju radiokarbonske analize, smatra da je nastala na kraju 3. ili početkom 4. stoljeća. Pretpostavlja se da je korištena u prvoj fazi života na lokalitetu te je služila pri gradnji i podizanju utvrde.¹³³ Crkvišće je zasad jedino poznato kasnoantičko naseobinsko nalazište u ovom kraju, no to je vjerojatno posljedica neistraženosti jer teško da možemo govoriti o potpunom, trajnom i višestoljetnom napuštanju relativno velikog i strateški važnog područja.

Postanak naselja na visinskim utvrđenim položajima na jugozapadnom alpskom prostoru možemo pouzdano datirati u drugu polovicu 3. stoljeća. Kako smo utvrdili, taj podatak dobro koincidira s općom političkom situacijom u Carstvu.¹³⁴ U kontekstu kasne antike sjeverozapadne Hrvatske, drugu fazu utvrde na Kuzelinu možemo smjestiti u ovo razdoblje. Javlja se više elemenata materijalne kulture, a otkrivene su dvije podnice od kvadratne

¹³⁰ Perkić, 2019, 212–229.

¹³¹ Migotti, 2017, 30–73.

¹³² Ciglencečki, 2003, 264.

¹³³ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 55–56.

¹³⁴ Ciglencečki, 1999, 292.

opeke.¹³⁵ Na području istočnoalpskog prostora postoji niz visinskih utvrda koje se počinju koristiti u ovo vrijeme kao refugiji. Na temelju ostava novca, u drugu polovicu 3. stoljeća možemo datirati lokalitete Hrušica, Brinjeva gora, Polhograjska gora i Libna. Za lokalitet Veliki vrh nad Osredkom pri Posredi S. Ciglenečki pretpostavlja da je, usporedbom ostava novca i ostalog pokretnog materijala s lokaliteta, moguće utvrditi tri vala naseljavanja, i to u godinama 254., 259/260. i 270. Ponovna, odnosno stalna upotreba utvrda počinje u vrijeme početka Aurelijanove vladavine, nedugo nakon 270. godine.¹³⁶

Četvrto i peto stoljeće

Nakon nemirne druge polovice 3. stoljeća, početkom 4. stoljeća situacija u Carstvu se smiruje. Novija istraživanja pokazuju da je život u rimskoj Panoniji još i u 4. stoljeću tekao nesmanjenim intenzitetom. Tijekom vladavine Dioklecijana i Konstantina Velikog došlo je do općeg oporavka Carstva. Učvršćena je obrana limesa poljuljana provalama germanskih naroda i obnovljen je život diljem provincije. Obnavlja se građevinska aktivnost, odvijaju se veliki državni radovi, a problem deficita stanovništva riješen je doseljavanjem iz istočnih provincija ili iz susjednih, barbarskih krajeva. Razvijaju se mnogobrojni veleposjedi (latifundiji) koji postaju osnove gospodarstva, a širom provincije nastaju mnoge *villae rusticae*. Zbog toga dolazi do procvata poljoprivrede koja je davala dovoljno proizvoda i za izvoz. Neka se naselja ne obnavljaju nakon uništenja u 3. stoljeću, a ona koja još uvijek postoje dodatno se utvrđuju. Rimsko i romanizirano stanovništvo uglavnom se sklanja u takva, utvrđena naselja, dok manja slabije zaštićena naselja prepuštaju barbarskim doseljenicima. Dolazi i do suživota u kojem se oblikuje kasnorimska provincijalna kultura koja se ne razlikuje toliko oštro od barbarskih kultura kako je to bio slučaj u 2. i 3. stoljeću.¹³⁷ Siscija postaje jedan od najrazvijenijih panonskih gradova, ali i među najistaknutijim gradovima cijelog Rimskog Carstva.¹³⁸ Iako, osim Crkvišća, nismo naišli na konkretne tragove naseljenosti karlovačkog područja poslije 3. stoljeća, nalazi novca govore nam kako ni to područje nije zaobišao gospodarski uzlet 4. stoljeća. Naime, najveća koncentracija nađenog novca pripada 4. stoljeću, a najčešće se radi o sitnom brončanom novcu Konstantinove dinastije.¹³⁹ Budući da i

¹³⁵ Sokol, 1998, 10–11.

¹³⁶ Ciglenečki, 1990, 155–156.

¹³⁷ Andrić, 2002, 129.

¹³⁸ Gračanin, Bilogrivić, 2014, 3.

¹³⁹ Mirnik, 1986, 105.

na Crkvišću ima najviše novca iz 4. stoljeća, treba pretpostaviti da je i ono sudjelovalo u pozitivnim gospodarskim tekovinama. Stanovništvo koje je krajem 3. stoljeća Crkvišće odabralo kao refugij, sada ga je pretvorilo u stalno naselje i koristili su cestovne komunikacije dolinom Mrežnice kako bi se spojili na južnapanonsku trgovačku mrežu. Doba Dioklecijana i Konstantina Velikog možda je pružalo privid jakosti, no uskoro je taj privid nadjačala stvarnost. Krajem 4. stoljeća na površinu izlaze posljedice promjena koje su započele ranije, a koje će dovesti do pucanja stvarnih i imaginarnih spona koje su Rimsko Carstvo držale na okupu. Nezaustavljivo opadanje dugostoljetne rimske moći otvorilo je put novim silama u prekrajanju sudbine Carstva. Granice su popustile pod pritiskom brojnih naroda i mnoge su se carske pokrajine, naročito one pogranične i tranzitne poput Panonije, našle u neprilikama. Počelo je vrijeme novih povijesnih okolnosti koje se u historiografiji naziva "velika seoba naroda".¹⁴⁰

Južna je Panonija krajem 4. stoljeća naseljena romaniziranim stanovništvom raznog podrijetla, barbarskim skupinama i u manjem dijelu greciziranim stanovništvom i drugim istočnjacima.¹⁴¹ Relativno mirno razdoblje 4. stoljeća prekidaju provale Kvada i Sarmata 374. godine koje zahvaćaju istok Donje Panonije. Nedugo nakon toga, između 378. i 380. godine, događa se najveće razaranje južnapanonskog prostora dosad. S istoka provaljuju Huni, Ostrogoti i Alani koji pustoše Panoniju sve do Italije.¹⁴² Taj događaj presudan je u procesu povlačenja stanovništva na viša i utvrđenija mjesta. Strah od barbara, kao i stoljeće prije, nagnao je ljude da zakopaju svoj imetak. Iako većina južnapanonskog prostora nije izbjegla razaranje, čini se da je njegov jugozapadni dio bio djelomično pošteđen. Prema dostupnim povijesnim i arheološkim vrelima nije zabilježeno stradavanje Siscije u tom razdoblju, ali je prisutnost straha vidljiva u ostavama novca.¹⁴³ Na širem karlovačkom području pronađena je ostava u Donjoj Kupčini koja se datira između 375. i 392. godine.¹⁴⁴ Budući da se pustošenje tronarodnosne skupine odvijalo uz (južno)panonske prometnice koje vode prema Italiji,¹⁴⁵ za pretpostaviti je da nije bilo opasnosti za Crkvišće. Ipak, odraz ovog razdoblja na Crkvišću vidljiv je u materijalnoj kulturi. Pronađeni su ulomci glačane keramike, čija se pojava može povezati s tronarodnosnom skupinom, a u kasnom 4. i ranom 5. stoljeću vrlo je popularna u

¹⁴⁰ Gračanin, 2011, 49.

¹⁴¹ Gračanin, 2011, 217.

¹⁴² Gračanin, 2010b, 144.

¹⁴³ Gračanin, Bilogrivić, 2014, 5.

¹⁴⁴ Nađ, 2012, 404.

¹⁴⁵ Gračanin, 2011, 56.

Panoniji.¹⁴⁶ Nalaz glačane keramike govori nam da je stanovništvo Crkvišća i nakon kraja 4. stoljeća održavalo trgovinu s ostatkom južne Panonije, odnosno s tamošnjim federatskim zajednicama.

Nesigurnost i ratni sukobi postali su učestali u desetljećima nakon prvih barbarskih provala. Na području Panonije Savije krajem 380-ih vodio se građanski rat između Magna Maksima i cara Teodozija I. u kojem potonji pobjeđuje u bitci kod Siska. Početkom 5. stoljeća nova je opasnost vizigotski kralj Alarik I. koji sa svojom vojskom prolazi Panonijom Savijom na putu za Italiju.¹⁴⁷ Posljedica ovog neizdrživog stanja brojne su izbjeglice koje spas pokušavaju naći u drugim pokrajinama.¹⁴⁸ Jedan dio stanovništva sklanja se i na visinske utvrde jer im nizinske utvrde nisu mogle pružiti adekvatnu zaštitu, čak i ako su imale snažne zidove i visoke tornjeve.¹⁴⁹ Ove se povijesne prilike preslikavaju i na Crkvišće. Prema raspoloživim arheološkim dokazima u to se doba na Crkvišću intenzivira građevinska djelatnost. Radiokarbonskim datiranjem utvrđeno je kako je kula 1 nastala na kraju 4. stoljeća ili početku 5. stoljeća što također znači da je to vrijeme gradnje masivnog obrambenog zida. Objekt 1, koji se interpretira kao objekt za smještaj vojne posade, također oprezno možemo datirati u to razdoblje.¹⁵⁰ Prema navedenom, definitivno možemo zaključiti kako se na Crkvišću krajem 4. i početkom 5. stoljeća događaju velike i organizirane građevinske promjene u svrhu povećanja defenzivnog potencijala položaja, ali i cijele kasnoantičke okolice. Analiza pokretnih nalaza s istočnoalpskih lokaliteta Tonovcov grad, Hrušćice, Lanišća, Martinjskog hriba pokazuje kako se to područje, u drugoj polovici 4. stoljeća, također militarizira i utvrđuje.¹⁵¹ Militarizacija krajolika vidljiva je i na Kuzelinu jer u ovom razdoblju, slično kao i na Crkvišću, dolazi do značajnih promjena u njegovoj obrambenoj funkciji te od relativno lokalnog obrambenog objekta postaje regionalna utvrda s vojnom posadom.¹⁵² Prema raspoloživim nalazima i Crkvišće u tom razdoblju ima pretežito vojni karakter što odgovara dosadašnjim saznanjima o isključivo vojnoj funkciji visinskih utvrda na istočnoalpskom prostoru krajem 4. stoljeća. Od sredine 5., a naročito od 6. stoljeća teško je pouzdano diferencirati vojne utvrde od civilnih naselja.¹⁵³ Svjedočanstvo tim značajnim

¹⁴⁶ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 48.

¹⁴⁷ Gračanin, Bilogrivić, 2014, 5–8.

¹⁴⁸ Gračanin, 2011, 219.

¹⁴⁹ Špehar, 2008, 588.

¹⁵⁰ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 54, 62–63.

¹⁵¹ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2011, 259–260.

¹⁵² Sokol, 1998, 12.

¹⁵³ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 225–226.

događajima na Crkvišću je pojasni okov, dio vojne opreme koji se datira u kraj 4. i sami početak 5. stoljeća.

Nastavak 5. stoljeća donosi nove poteškoće na prostoru južne Panonije i istočnih Alpi. Dolazi do masovnog odljeva stanovništva, a depopulaciji je pridonio i odlazak federata 427. godine. Kao novi federati 433. godine u Panoniju se naseljavaju Veliki Huni.¹⁵⁴ Budući da se većina zbivanja odvija u istočnom dijelu južne Panonije, Panonija Savija kroz promjene na početku 5. stoljeća prolazi relativno mirno. Tome svjedoče i arheološki materijal i pisani izvori koji svjedoče da je u Sisciji još bila nazočna vojska, a nalazi su novca brojni u usporedbi s drugim južnopanonskim gradovima iz tog razdoblja.¹⁵⁵ O sudjelovanju Crkvišća u novčanoj robnoj razmjeni na početku 5. stoljeća oprezno svjedoči novac Teodozija II., kao i nekoliko komada novca koji se ne mogu sa sigurnošću identificirati, ali ih možemo približno datirati u ovo razdoblje. Krah rimske vlasti u jugozapadnom dijelu južne Panonije dogodio se 437. godine kad je Panonija odstupljena Istočnom Carstvu te je navedeno područje postalo međuprostor. Raspuštena je provincijalna uprava, a interes Istočnog Carstva bila je Druga Panonija sa Sirmijem kao fokalnom točkom obrane šireg Ilirika.¹⁵⁶ Sredinom 5. stoljeća Hune istiskuju germanska plemena među kojima su najistaknutiji Ostrogoti i Gepidi, a u drugoj polovici 5. stoljeća širom Panonije dolazi do brojnih sukoba između barbarskih plemena.¹⁵⁷ Od sredine 5. stoljeća više ne nalazimo tragove života u nizinskim gradovima te su se sva naselja pomakla na udaljena, dobro zaštićena mjesta.¹⁵⁸ U većini slučajeva ne nailazimo ni na sporadične tragove stalnog života u nizinskim naseljima.¹⁵⁹ Stanovništvo je za život odabralo visinske utvrde u kojima se grade dodatne fortifikacije i kamena stambena arhitektura. U tu kategoriju pripada čitav niz naselja na istočnoalpskom prostoru, a karakteristično je da je to i vrijeme gradnje ranokršćanskih crkvi na prominentnoj poziciji unutar naselja.¹⁶⁰

Postavlja se pitanje postoji li kontinuitet naseljenosti između visinskih utvrda sagrađenih krajem 4. i početkom 5. stoljeća i visinskih utvrđenih naselja s kraja 5. stoljeća. S. Ciglenečki tvrdi kako je nemoguće pouzdano dokazati postojanje takvog kontinuiteta.¹⁶¹ U tom kontekstu treba spomenuti ukop ubijenog čovjeka u šuti kule na Crkvišću. Naime, ako gradnju kule datiramo u kraj 4. ili početak 5. stoljeća, a ukop čovjeka negdje u rasponu 5. stoljeća, možemo

¹⁵⁴ Gračanin, 2011, 220–222.

¹⁵⁵ Gračanin, Bilogrivić, 2014, 10.

¹⁵⁶ Gračanin, Bilogrivić, 2014, 11–12.

¹⁵⁷ Gračanin, 2011, 77–96.

¹⁵⁸ Modrijan, 2011, 53.

¹⁵⁹ Ciglenečki, 2003, 264.

¹⁶⁰ Ciglenečki, 1999, 292.

¹⁶¹ Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2011, 273.

pretpostaviti kako kula u vrijeme njegova ukopa nije bila u funkciji. Krajem 5. i početkom 6. stoljeća nailazimo na tragove popravaka kule.¹⁶² Ovi podaci dobro se uklapaju u navedene povijesno–arheološke spoznaje o promjeni karaktera visinskih utvrda u tom razdoblju, a također (vrlo oprezno) odgovaraju na pitanje kontinuiteta/diskontinuiteta naseljenosti. Dokaz stalnog boravka civilnog stanovništva od kraja 5. stoljeća su nalazi ulomaka grube kuhinjske keramike iz 5. i 6. stoljeća koji dominiraju među keramičkim materijalom na lokalitetu. Prema navedenom povijesno–arheološkom kontekstu i arheološkim dokazima možemo zaključiti da je krajem 5. stoljeća izgrađena i ranokršćanska crkva. Jedinu analogiju na području sjeverne Hrvatske nalazimo na Loboru gdje je također otkrivena (vjerojatno) jednobrodna crkva iz 5. stoljeća.¹⁶³ Gradnjom crkve visinska je utvrda/utvrđeno naselje Crkvišće vjerojatno preraslo u lokalno upravno središte s crkvom koja dominira položajem.¹⁶⁴

Šesto stoljeće

Početak 6. stoljeća južna Panonija dočekala je pod čvrstom ostrogotskom vlasti. Prostor stare Panonije Savije upravno je bio pripojen Dalmaciji te je njime upravljao ostrogotski komes koji je stolovao u Saloni. Dolazi do obnove života u Sisciji čemu svjedoče nalazi ostrogotskog novca, brojniji nego u drugoj polovici 5. stoljeća. Uz ostrogotske nalaze brojni nalazi ukazuju i na boravak romanskog pučanstva u Sisciji tijekom 5. stoljeća.¹⁶⁵ Dokaz postojanja biskupije u Sisciji su akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine, koje su potpisali sisački biskupi Ivan (Joannes) i Konstantin (Constantinus).¹⁶⁶ G. Bilogrivić i H. Gračanin navode kako bi: "Snagu Siscijske crkve mogli zrcaliti i ostaci ranokršćanske bazilike s odvojenom zgradom krstionice koji su otkriveni uz današnju crkvu Svete Majke Božje Gorske iznad Lobora..."¹⁶⁷ Nema razloga da ne pretpostavimo da je i crkva na Crkvišću pripadala siscijskoj biskupiji pogotovo jer se prostorno nalazi u području utjecaja grada, za razliku od Lobora koji gravitira prema biskupskom sjedištu u Celeji.

Rat koji Justinijan pokreće protiv Ostrogota 535. godine tjera ih na povlačenje prema Italiji. Nedugo potom Justinijan s Langobardima sklapa sporazum, kojim su im ustupljena

¹⁶² Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 62.

¹⁶³ Filipec, 2008, 61.

¹⁶⁴ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 68.

¹⁶⁵ Gračanin, Bilogrivić, 2014, 13–15.

¹⁶⁶ Škegro, 2009, 195–197.

¹⁶⁷ Gračanin, Bilogrivić, 2014, 16.

mnogobrojna uporišta i utvrde, te se oni kao carski saveznici naseljavaju u Panoniju Saviju i Unutrašnji Norik.¹⁶⁸ Postoje dokazi koji govore da su Langobardi tom prilikom bili u suživotu s romanskim stanovništvom na nekim utverdama. Manje langobardske zajednice, možda i obitelji živjeli su u važnijim zgradama na utvrdi i kontrolirali romansko stanovništvo koje je branilo taj položaj. Distribucija takvih položaja indicira da je u današnjoj središnjoj i istočnoj Sloveniji postojala langobardska defenzivna zona koja se možda protezala dalje prema istoku s obzirom na langobardske nalaze na području od Siska do Ljubljane.¹⁶⁹ Na području sjeverozapadne Hrvatske langobardske nalaze nalazimo u Samoboru i Sisku.¹⁷⁰ Kasnoantički nalazi s ozaljske gradine, na kojoj su nađeni tragovi boravka romanskog stanovništva za vrijeme Justinijana, također ne isključuje mogućnost da je ta utvrda dodijeljena Langobardima.¹⁷¹ Isto je moguće i s utvrdom na Kuzelinu.¹⁷² Iako obje utvrde odgovaraju pretpostavljenom nastavku langobardske defenzivne zone prema istoku, ne možemo arheološki potvrditi boravak Langobarda na istim. Na Crkvišću, u dosadašnjim istraživanjima, nisu pronađeni tragovi langobardske prisutnosti. To se može objasniti činjenicom da je Crkvišće smješteno na strateškom položaju koji kontrolira pristup Seniji, odnosno današnjoj primorskoj Hrvatskoj koja je u to doba pod vlašću Istočnog Carstva, saveznika Langobarda. Stoga nije bilo potrebe za njihovim prisustvom s obzirom na to da su bili orijentirani na obranu Italije. Na Crkvišću u to doba nailazimo na tragove građevinske aktivnosti. Naime, objekt 2, prema rezultatima radiokarbonske analize, datira se u sredinu 6. stoljeća. Nije poznato ima li ovaj objekt s tragovima hipokausta ikakve veze s naglim porastom građevinskih aktivnosti iz vremena Justinijana čije tragove vidimo na cijeloj dalmatinskoj obali, ali i na nekim visinskim utverdama u današnjoj Sloveniji i sjevernoj Bosni i Hercegovini (Tonovcov grad, Korinjski hrib, Zecovi kod Čerkova, Gradina u Bakincima).¹⁷³ Nalazi ulomaka amfora koje se datiraju od 5. do 7. stoljeća¹⁷⁴ možda svjedoče da se stanovništvo Crkvišća u tom razdoblju, zbog sloma gospodarskog sustava u Panoniji, okrenulo mediteranskoj trgovini.

Justinijanova kuga često je zanemarivana povijesna okolnost sredine 6. stoljeća. Iako je postotak smrtnosti teško odrediti, znamo da je u Konstantinopolu broj smrti bio toliko velik

¹⁶⁸ Gračanin, 2011, 102–107.

¹⁶⁹ Ciglencečki, 1999, 225.

¹⁷⁰ Gračanin, 2011, 110.

¹⁷¹ Gračanin, 2007, 39.

¹⁷² Gračanin, 2011, 110.

¹⁷³ Ciglencečki, 2010, 205–217; Vujinović, 2014, 167–183.

¹⁷⁴ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 49.

da nije bilo moguće zbrinuti mrtve na uobičajen način.¹⁷⁵ U Panoniji je u travnju 568. godine krenula velika seoba Langobarda u Italiju. Napuštajući Panoniju sa sobom su povelili ostale germanske narode, ali i dio autohtonog romanskog stanovništva.¹⁷⁶ Novija dendroklimatološka istraživanja potvrdila su starija istraživanja koja su na temelju pisanih izvora i arheoloških dokaza pretpostavljala velike klimatske promjene za vrijeme Justinijana.¹⁷⁷ Naime, istraživanja su pokazala da je 536. godine u sjevernoj hemisferi došlo do velike vulkanske erupcije,¹⁷⁸ koju je slijedila još veća vulkanska erupcija 540. godine negdje u tropskom pojasu. Zajedno s još jednom manjom erupcijom 547. godine ovi su događaji uzrokovali nagli pad temperature od 536. godine pa sve do sredine 7. stoljeća. Ovo malo ledeno doba¹⁷⁹ oprezno se povezuje s nizom povijesnih događaja među kojima su; izbijanje Justinijanove kuge, seoba Langobarda u Italiju i seoba Avara i slavenskih naroda prema jugu.¹⁸⁰ Ovu hipotezu možemo povezati s Langobardima budući da nam nisu poznati razlozi njihove seobe, a uobičajena historiografska pretpostavka o premoći ili blizini Avara ne čini se opravdanom.¹⁸¹ Sukladno tome možemo postaviti pitanje: jesu li klimatske promjene uzrokovale/ubrzone prestanak života na visinskim utvrđenim naseljima?¹⁸² Pitanje je to na koje se trenutno ne može odgovoriti, ali sigurno treba biti uzeto u obzir prilikom budućih istraživanja ove problematike.

Nakon odlaska Langobarda čitavim prostorom južne Panonije zavladao su Avari uz potporu Slavena. U posljednjim desetljećima 6. stoljeća slavensko je nadiranje okončalo ostatke carskog utjecaja na ovom prostoru. U tom razdoblju spaljena je ranokršćanska crkva u Loboru, a vjerojatno je u istom razdoblju zaposjednuta i Siscija.¹⁸³ Na unutrašnjonoričkom prostoru tad su stradale Emona i Celeja.¹⁸⁴ Visinska naselja u unutrašnjosti počinju se napuštati krajem 6. i početkom 7. stoljeća što se najčešće povezuje s nailaskom prvog vala

¹⁷⁵ Cartwright, Biddiss, 2006, 34.

¹⁷⁶ Gračanin, 2011, 117.

¹⁷⁷ McCormick et al., 2012, 196–198; Hirschfeld, 2006, 19–30.

¹⁷⁸ Prokopije piše da je iste godine došlo do zatamnivanja sunca koje je trajalo cijelu godinu. (Hirschfeld, 2006, 19–30.).

¹⁷⁹ LALIA – “late antique little ice age”.

¹⁸⁰ Büntgen, 2016, 2–7.

¹⁸¹ Gračanin, 2011, 117.

¹⁸² Sukladno tome moguće je postaviti hipotezu o tome kako je zahlađenje uzrokovalo nemogućnost bavljenja poljoprivredom u Panoniji, Unutrašnjem Noriku u unutrašnjosti Dalmacije što je za visinske utvrde koje ovise o plodnim poljima koje nadziru (Špehar, 2008, 588.) moglo značiti propast. Dio stanovništva se tom prilikom mogao skloniti u predjele pogodnije klime kao što je jadranska obala. (vidi dalje u tekstu)

¹⁸³ Gračanin, Bilogrivić, 2014, 19–20.

¹⁸⁴ Gračanin, 2011, 130.

slavenskih doseljenika.¹⁸⁵ To se poklapa s nastankom naselja na zaštićenim mjestima uz jadransku obalu, obično na lako branjivim poluotocima ili otocima neposredno uz obalu koji su pružali idealnu zaštitu za izbjeglice iz unutrašnjosti.¹⁸⁶ Za većinu se visinskih naselja vjeruje da su uništena krajem 6. ili početkom 7. stoljeća. No sve se više pojavljuju dokazi koji indiciraju da se neka visinska naselja upotrebljavaju u ranom srednjem vijeku. Nejasno je postoji li kontinuitet naseljenosti ili je riječ o rekolonizaciji. Glavni problem pri istraživanju naselja autohtonog stanovništva poslije kraja 6. stoljeća nedostatak je databilnih nalaza. Oni su se većinom pokapali bez priloga, a lokalna keramika još nije posve istražena. Metalni nalazi, koji su među najčešćim nalazima ovog razdoblja, ne mogu se usko datirati. Na nekim lokalitetima (Tinje, Ančnikovo gradišće) ulomci keramike upućuju na pomiješanost autohtonih i slavenskih elemenata.¹⁸⁷ Na Crkvišću ne nailazimo na tragove uništenja, odnosno nasilnog prestanka života utvrde. Također, zbog navedenih problema nije moguće ustanoviti je li lokalitet konačno napušten krajem 6. ili početkom 7. stoljeća. Ulomci keramike rađene rukom i ukrašene valovnicom koji se oprezno datiraju u 7. stoljeće¹⁸⁸ zasad ne mogu biti dokaz o kontinuitetu naseljenosti, odnosno o kolonizaciji slavenskih doseljenika na lokalitet. Ono što na temelju radiokarbonske analize¹⁸⁹ sloja urušenja crkve i objekta 2 možemo ustvrditi je da su ti objekti stajali na prijelazu stoljeća, a urušeni/uništeni su između 620. i 660. godine. Budući da visinsko naselje nije uništeno, stanovništvo je u nekom trenutku napustilo lokalitet, a neki mogući razlozi već su spomenuti. Slična je situacija na lokalitetu Tonovcov grad gdje postoje dokazi da je autohtono stanovništvo živjelo na lokalitetu početkom 7. stoljeća, nakon čega je lokalitet napušten, a građevine su urušene/srušene sredinom 7. stoljeća.¹⁹⁰ Autohtono je stanovništvo visinskih utvrđenih naselja u ovom razdoblju odsječeno od ostatka romanskog svijeta, bez priljeva novca i snage, odvojeno na izoliranim uzvisinama polako nestajalo, ostavljajući iza sebe napuštene zgrade.¹⁹¹ Svjedočanstvo je to konačnog prekida (kasno)antičke tradicije na ovim prostorima.

¹⁸⁵ Modrijan, 2011, 53.

¹⁸⁶ Ciglencečki, 1999, 294; Zgrablić; 2012, 140; Rapanić, 2013, 82–93.

¹⁸⁷ Modrijan, 2011, 53–63.

¹⁸⁸ Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 49.

¹⁸⁹ Zahvaljujem dr. Ani Azinović Bebek na ustupljenim C14 rezultatima.

¹⁹⁰ Modrijan, 2011, 62.

¹⁹¹ Špehar, 2008, 592.

Crkvišće u kontekstu kasnoantičkih visinskih naselja na istočnoalpskom i zapadnobalkanskom području

Analogije utvrde i pripadajućih građevina

Utvršena visinska naselja fenomen su šireg europskog prostora. Zajedno s refugijima na povišenim mjestima, postala su jedan od najraširenijih oblika naselja širem Balkanskog poluotoka od 5. stoljeća protežući se od Jadrana do Crnog mora. Visinska utvrđena naselja nalazimo i diljem Galije te sjeverne Hispanije.¹⁹² Na području današnje Slovenije visinska utvrđena naselja najznačajniji su kasnoantički oblik naseljenosti.¹⁹³ U kontinentalnoj Hrvatskoj, uz Crkvišće, zasad je samo Kuzelin identificiran kao naselje tog tipa. Postoje pretpostavke da se nedaleko od Kuzelina, na brdu Tepčina Špica također nalaze ostaci kasnoantičkog naselja, a isto se hipotezira i za gradečki brežuljak.¹⁹⁴ Obje su pretpostavke zasad neutemeljene. Teško je prioritizirati razne faktore koji su doveli do nastanka visinskih utvrđenih naselja na ovim prostorima. Nedovoljni broj ljudstva u vojsci, nedostatak administrativne strukture gradova i provincija te potreba za efektivnim odgovorom na barbarske konjaničke upade pridonijeli su širokoj rasprostranjenosti ovog oblika naselja.¹⁹⁵

Velik problem pri razumijevanju visinskih utvrđenih naselja njihova je funkcija. Naime, pozicija na prirodno dobro zaštićenim položajima uvjetovala je njihov oblik i distribuciju struktura u njihovoj unutrašnjosti te je onemogućila diferencijaciju između vojnih i civilnih naselja.¹⁹⁶ Postavljaju se pitanja i o tome jesu li visinska naselja bila lokalnog karaktera, izgrađena inicijativom civila, ili su izgrađena kao dio planirane carske defenzivne politike. Prema jednoj hipotezi, manje utvrde, koje nisu locirane uz važne prometnice, nisu povezane s carskom upravom kroz izvore i pronađene natpise, i ne nalaze se u regijama za koje postoje pisani izvori o prisustvima vojske sugeriraju lokalnu inicijativu. Međutim niti ova diferencijacija ne može biti konačna jer je fortifikacije izgrađene lokalnom inicijativom mogla koristiti vojska budući da je većina rimskih žitelja morala ugostiti vojnike ako je to bilo potrebno. Neki znanstvenici u visinskim naseljima vide novi oblik sela ili pokušaj jačanja

¹⁹² Sarantis, Christie, 2013, 17, 412, 953.

¹⁹³ Ciglencečki, 1999, 292.

¹⁹⁴ Gračanin, 2010b, 144.

¹⁹⁵ Sarantis, Christie, 2013, 17, 412, 837. Također vidi poglavlje *Povijesne okolnosti nastanka visinskih utvrđenih naselja u južnopanonskom prostoru i njihova važnost—primjer Crkvišća*

¹⁹⁶ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2011, 225.

defenzivnih kapaciteta određenog broja naselja smještenih u okolici utvrde. Međutim, analizom pokretnih nalaza koji su mogli služiti za poljoprivredu, utvrđeno je kako niti jedno visinsko utvrđeno naselje nije imalo poljoprivredni karakter. Naime, postoje dokazi za sitno/vrtno bavljenje poljoprivredom, unutar zidova i na poljima neposredno izvan utvrđenja, koje je bilo povremeno i ekonomski marginalno. U visinskim utvrdama nije se moglo prakticirati bavljenje poljoprivrede koje bi zadovoljilo potrebe populacije koja u njima živi.¹⁹⁷ Slična je situacija i na Crkvišću, gdje je stanovništvo koristilo (vjerojatno) male livade uz rijeku, drage i nenaseljen prostor u sredini utvrde za bavljenje poljoprivredom. Teško da je taj prostor mogao biti dovoljan za prehranu populacije Crkvišća. To otvara daljnja pitanja o načinu prehranjivanja populacija na visinskim utvrđenim naseljima.

Već spomenuto pitanje o vojnoj ili civilnoj funkciji visinskih utvrda/naselja najviše se provlači kroz relevantnu bibliografiju.¹⁹⁸ Pokretni nalazi na nekim utvrđenim naseljima svjedoče da su neka u 6. stoljeću imala civilnu funkciju.¹⁹⁹ U dosadašnjem stupnju istraženosti razlika između vojnih i civilnih naselja nije dovoljno definirana da bismo ju mogli efektivno upotrijebiti. Identifikacija nekih utvrđenih mjesta kao "vojnih" bazirana je na snazi njihovih fortifikacija, njihovim odnosom prema važnim komunikacijama i postojanju određenih unutarnjih defenzivnih struktura. Razlika je postala sve mutnija kako su se sve veći dijelovi Carstva s vremenom militarizirali. Neki autori pretpostavljaju da u stvarnosti, trenutno ne postoji kriterij pomoću kojeg bismo mogli napraviti jasnu distinkciju između ove dvije funkcije. Budući da su sva naselja u 6. stoljeću imala obrambene zidove možda je sigurnije pretpostaviti da su sva "vojna". Gradnjom velikog broja utvrda u kasnoj antici stvoren je "krajolik kasti",²⁰⁰ M. Suić takvu pojavu u kontekstu istočnog Jadrana naziva "kastriacija" naseobina i teritorija.²⁰¹ S. Ciglenečki tvrdi kako je istraživanje mnogobrojnih visinskih utvrđenih naselja na području današnje Slovenije indiciralo mogućnost diferencijacije između nekih (isključivo) civilnih utvrda – naselja distanciranih od cesta i onih izgrađenih za potrebe vojske na strateški važnom mjestu. Na potonjim je moguće ustvrditi postojanje isključivo defenzivnih struktura (najčešće kule pravokutnog tlocrta) i obrambenih zidova. U

¹⁹⁷ Sarantis, Christie, 2013, 17, 412–413, 836.

¹⁹⁸ Usp. Ciglenečki, 1979; Ciglenečki 1987; Serantis, Christie, 2013; Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2020.

¹⁹⁹ Za Crkvišće vidi str. 40–41.

²⁰⁰ Sarantis, Christie, 2013, 2, 837–838.

²⁰¹ Suić, 1976, 235–238.

unutrašnjosti utvrde obično se nalazi skromna ranokršćanska crkva. Odličan primjer takve utvrde je Korinjski hrib na kojem su jedine arhitektonske strukture obrambene kule i crkva.²⁰²

Je li moguće jednoznačno odgovoriti na pitanje vojne ili civilne funkcije utvrde na Crkvišću? Prema raspoloživim arheološkim dokazima postoje naznake da se ta funkcija mijenjala tijekom vremena.²⁰³ Ako pokušamo razlučiti funkciju na temelju navedenih prijedloga kriterija diferencijacije uočiti ćemo da postoje elementi koji govore u prilog obje funkcije. Snažna defenzivna arhitektura, smještaj na strateškom mjestu i neki nalazi vojne provenijencije govore u prilog vojne utvrde što se posebice odnosi na razdoblje kraja 4. i početka 5. stoljeća. Međutim, ako gledamo lokalitet na Crkvišću u kontekstu 5 i 6. stoljeća, pokretni nalazi i strukture koje nemaju isključivo defenzivnu funkciju govore nam kako se radi o visinskom utvrđenom naselju (što ne isključuje mogućnost boravka vojne posade).²⁰⁴ S. Ciglenečki Crkvišće smješta u grupu utvrda za koje smatra, da na temelju njihove strateške pozicije, arhitektonskih elemenata, veličine i spektra nalaza, imaju vojni karakter te da su u njima bile smještene vojne ili lokalne postrojbe.²⁰⁵ Također, ponovno naglašava činjenicu da utvrde nisu uvijek imale isključivo vojnu funkciju već je moguće da su u njima privremeno ili stalno boravili civili.²⁰⁶ Slijedi analogija Crkvišća sa sličnim visinskim utvrđenim naseljima koja su posve prilagođena terenu, u kojima su strukture izgrađene u pojasu unutarnje strane obrambenog zida i samo povremeno izolirane na sredini (Slika 12). Strukture su obično izgrađene istovremeno s obrambenim zidom te su često integrirane u njega u defenzivnu svrhu. Nadalje, prvo ću pokriti utvrde za koje se na temelju istraživanja ili terenskog pregleda smatra da su bile potpuno ili većinom obzidane. Na većini je utvrda na sredini ili na najvišem mjestu smještena ranokršćanska crkva. Prema tipologiji S. Ciglenečkog taj tip spada u "tip 2" vojnih utvrda.²⁰⁷

²⁰² Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2020. 225–227.

²⁰³ Vidi str. 34.

²⁰⁴ Stoga sam se prilikom pisanja ovog diplomskog rada odlučio koristiti pojam "visinsko utvrđeno naselje" (fortified hilltop settlement), budući da je to širi pojam koji se u literaturi koristi za opisivanje kako vojnih utvrda tako i civilnih naselja. Termin visinska utvrda (kastra) koristi se isključivo za vojna središta. Međutim, to ne znači da je krivo nazivati Crkvišće visinskom utvrdom u širem smislu te riječi jer to zaista je utvrda bez obzira na to jesu li ju koristili civili ili vojska.

Također u sklopu ove problematike ne smijemo zanemariti pitanje: tko u kasnoantičkim utvrdoma na ovom prostoru čini vojsku? Jesu li to samo naoružani lokalni seljaci ili organizirane postrojbe? Ovaj se rad neće baviti tim pitanjem ali na njih treba obratiti pozornost pri budućem istraživanju ove problematike.

²⁰⁵ Treba primjetiti da se S. Ciglenečki pri opisu Crkvišća ne koristi recentnim spoznajama.

²⁰⁶ Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2020, 230.

²⁰⁷ Ciglenečki, 2003, 272. Ciglenečki, 1987, 156.

Na području sjeverne Bosne i Hercegovine postoji dobra analogija s gradinom Zecovi kod Čarakova (Slika 13) koja se nalazi na dobro zaštićenom mjestu uz cestu Salona – Siscija. Riječ je o utvrdi sličnih dimenzija kao Crkvišće (125 x 50m) sa zidovima širine 2 metra, dvije kule s unutarnje strane zidova i skromnom ranokršćanskom crkvom u unutrašnjosti.²⁰⁸ Jedna od Crkvišću bližih utvrda je Bugar Grad smješten na platou iznad desne obale Korane 10 km sjeverno od Bihaća. Također je sličnih dimenzija (158 x 50m) te je zidom podijeljen na predgrađe i akropolu. U unutrašnjosti je pronađena mala crkva kvadratnog tlocrta s apsidom. Na ulazu u utvrdnu nalaze se dvije okrugle kule, a pored njih se duž istočnog zida nalaze još tri s vanjske strane zida. Slično kao na Crkvišću kule nisu izgrađene uz strminu prema rijeci Korani. Lokalitet Biograci–Lištice (Slika 13) nalazi se na brežuljku s kojeg je moguće kontrolirati močvare u okolici Mostara. Dimenzija je 90 x 40 metara, a zidovi debljine 0.6 – 0.7 metara na nekim su mjestima pojačani protehizmom.²⁰⁹ Unutar utvrde otkrivene su mnoge strukture koje se naslanjaju na obrambeni zid, a pretpostavlja se da su služile za smještaj vojske. Crkva nije sa sigurnošću ubicirana, ali pretpostavlja se da je riječ o zanimljivoj strukturi čiji se istočni dio proteže izvan linije obrambenog zida. Moguće da je riječ o apsidi crkve.²¹⁰ Duel (Dole) (Slika 13) je utvrda koja se nalazi istočno od Villacha, na položaju s kojeg je moguć nadzor doline Drave. Riječ je o utvrdi veće površine (250 x 110m) koja se nalazi na platou koji je okružen strmim padinama. Na obrambeni zid debljine 0.9 metara naslonjeno je mnogo struktura, od kojih se neke definiraju kao kuće, a neke kao kule (s unutarnje i vanjske strane obrambenog zida). Na utvrdnu se ulazilo preko rampe sa sjeverne strane, a ulaz je ojačan većom kulom. Na najvišem dijelu platoa nalazi se crkva, a u većoj strukturi istočno od crkve otkriven je baptisterij. Monte San Marino di Lundo nalazi se na visokom brdu (985 m n.v.) koje omogućava nadzor nad dolinom sjeverno od Lago di Garde. Dimenzija je 125 x 80 metara, a zidovi su debljine 0.8 – 1 metar. Unutarnja strana ulaza pojačana je dvjema kulama, a na jugoistočnom kutu također je vidljiva snažna pravokutna kula. Istovremeno s obrambenim zidom izgrađene su strukture koje se na njega naslanjaju s unutarnje strane. Jednobrodna crkva s narteksom i polukružnom apsidom dotiče obrambeni zid. Sličnu situaciju nalazimo na utvrdi Gradina u Vrsenicama gdje je apsida također

Treba uzeti u obzir da su informacije o nekim od sljedećih lokaliteta preuzete iz starijih, nepotpunih istraživanja, a neke se baziraju na pojedinačnim interpretacijama koja zbog nedostatka sustavnih istraživanja prošlih desetljeća nisu podlegla sustavnoj znanstvenoj reviziji.

²⁰⁸ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020. 268.

²⁰⁹ Protehizma je značajan element ranobizantske fortifikacijske arhitekture. Riječ je o dodatnom obrambenom zidu smještenom nekoliko metara ispod glavnog zida te služi kao dodatna prepreka napadačima. (Ciglencečki, 2003, 269)

²¹⁰ Špehar, 2008, 568–578.

ugrađena u obrambeni zid. Gradec kod Velike Strmice je utvrda dimenzija 95 x 45 metara zaštićena zidovima debljine 0.8 metara. Dodatnu zaštitu utvrde predstavljaju pravokutne strukture s unutarnje strane zida koje se interpretiraju kao kule. U unutrašnjosti utvrde nalaze se ostaci jednobrodne ranokršćanske crkve s apsidom.²¹¹

Na području Kvarnera i Dalmacije postoji velik broj utvrda koje prema topografskim karakteristikama odgovaraju Crkvišću. Najčešće je riječ o utvrđenjima na otocima koje potječu iz razdoblja Justinijana. Radi se o utvrđenjima čiji su tragovi arhitekture dobro očuvani i moguće je napraviti njihov tlocrt bez sustavnih istraživanja. Karakteristična i dobro istražena utvrda je Gradina na Žirju (Slika 13) dimenzija 100 x 50 metara koja ima vrlo tanak i mjestimice preko 6 metara visok zid. Obranu su pojačavale 4 istaknute pravokutne kule i jedna pentagonalna kula. Unutrašnjost je većinom prazna, a vidljivi su samo skromni ostatci građevina pokraj bedema.²¹² Vrlo su slični, ali i skromnije istraženi sljedeći lokaliteti: Gustjerna na Žirju, Gradina kod Modrića, Sv. Trojica, Tribanj, Šibuljina, Sveti Juraj kod grada Paga i Gradina kod Danila. Korintija na otoku Krku spada u istu grupu utvrda s dodatkom da je u unutrašnjosti pronađena jednostavna ranokršćanska crkva s apsidom. Korintija se nalazi na odličnoj poziciji koja joj omogućuje nadzor nad Velebitskim kanalom. U 107 x 67 metara velikoj utvrdi pretpostavljeno je postojanje nekoliko kula s unutarnje i vanjske strane zida. Slično kao i u većem broju već spomenutih utvrda, otkrivene su strukture koje se naslanjaju na obrambeni zid.²¹³ Slična utvrđenja, s ranokršćanskom crkvom, otkrivena su na utvrđenjima: Gradina kod Osinja, Svetojanj na Pagu, Barbat na Rabu, a postojanje crkve se pretpostavlja za utvrđenje Gradina na Vrgadi.²¹⁴

Slijede analogije s kasnoantičkim utverdama/utvrđenim naseljima koje ne dijele neke topografsko-strukturalne elementa s Crkvišćem (poput potpune obzidanosti, sakralnog kompleksa, smještenosti struktura uz obrambeni zid ili prilagođenosti terenu), ali se mogu usporediti s Crkvišćem na temelju njihove funkcije, strateškog položaja, defenzivnih elemenata, ranokršćanske crkve i sl. Utvrda Korinjski hrib (Slika 13) primjer je visinske utvrde s isključivo vojnom funkcijom. Plato veličine 180 x 100 metara štite prirodno stijenje i pet pravokutnih obrambenih kula. U unutrašnjosti utvrde nalazi se ranokršćanska crkva. Slične utvrde s obrambenim zidom na najizloženijem dijelu, kulama i ranokršćanskom crkvom mogu se naći na prostoru današnje Slovenije i dijela Austrije, a to su: Zidani gaber

²¹¹ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 231–241.

²¹² Ciglencečki, 2008, 213–215.

²¹³ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 252–256.

²¹⁴ Ciglencečki, 2008, 215; Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 242–272; Ciglencečki, 2003, 272.

nad Mihovom, Rifnik, Križna gora kod Podloža, Kranj i Hoischhügel. Na području današnje Srbije i Bugarske također nailazimo na utvrde s jednobrodnom ranokršćanskom crkvom u sredini, ali većinom je riječ o pravokutnim utverdama, za razliku od dosad navedenih koje su prilagođene terenu. Među takvim utverdama treba izdvojiti Boljetin, Čezavu i Veliki Gradec kod Donjeg Milanovca.²¹⁵ Na istočnoalpskom prostoru Crkvišće možemo usporediti i s visinskim utvrđenim naseljima od kojih neki imaju veći sakralni kompleks. Među tim lokalitetima svakako treba izdvojiti Tonovcov grad i Gradec Prapretno.²¹⁶ Također treba spomenuti niz neistraženih ili djelomično istraženih lokaliteta s istog prostora koji topografskim karakteristikama odgovaraju Crkvišću; Neuborg, Wessling, Brinjeva gora, Gräzerkogel, Mooseberg i St. Peter.²¹⁷

Zajedničke karakteristike navedenih lokaliteta su:

- smještaj na prirodno zaštićenim, platoima, vrhovima brda, grebenima i sl.
- nadzor nad prometnicama, tokovima rijeka, morskim kanalima, planinskim prijevojima, dolinama i poljima
- položaji dodatno zaštićeni obrambenim zidovima, kulama, jarcima, prapovijesnim bedemima i drugim fortifikacijskim elementima
- uglavnom jednobrodna crkva s apsidom na dominantnom položaju na najvišem dijelu lokaliteta
- strukture smještene uza obrambeni zid, a rjeđe raspoređene u unutrašnjosti

Prilikom usporedbe Crkvišća s ostalim lokalitetima, svakako treba izdvojiti snažni obrambeni zid. Širina zida od 2 metra kao što je slučaj na Crkvišću, rijetka je pojava među ostalim kasnoantičkim lokalitetima. Takva širina značajno odudara od prosječne širine zida na visinskim utvrđenim lokalitetima (0.7 – 1 m).²¹⁸ Možemo ju jedino usporediti s lokalitetom Zecovi kod Čarakova i s lokalitetima u današnjoj Srbiji i Bugarskoj čiji su zidovi dodatno ojačani za vrijeme Justinijana.²¹⁹ Obrambeni zid izgrađen je tehnikom karakterističnom za kasnu antiku. Riječ je o tome da su vanjsko i unutarnje lice zida bolje zazidani, a unutrašnjost je popunjena nepravilnim kamenjem i žbukom.²²⁰

²¹⁵ Ciglencečki, 2008, 502; Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 232–272.

²¹⁶ Ciglencečki, 1994, 243; Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2011 17–20.

²¹⁷ Ciglencečki, 1987, 23–68.

²¹⁸ Ciglencečki, 2003, 269.

²¹⁹ Ciglencečki, 2008, 212.

²²⁰ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 178.

Trokutasta kula sa zaobljenim vrhom kakvu nalazimo na Crkvišću raritet je među dosad istraženim kulama. Najčešći oblik kule na spomenutim lokalitetima je četverokutan (pravokutan, kvadratan i trapezoidan), a česti su razni poligonalni oblici, a nalazimo i polukružne te kružne kule.²²¹ Jedini sličan primjer iz ovog razdoblja trokutasta je kula na utvrdi Markova Mehana (Slika 13) u Bugarskoj. Međutim, Markova Mehana vojna je utvrda koja je primjer naprednog ranobizantskog vojnog inženjerstva i dizajna i ne možemo ju uspoređivati s Crkvišćem.²²² Razlog ovakvog oblika kule nije poznat, a možebitni razlog je prilagođavanje konfiguraciji terena.

Ulazi u utvrde nedovoljno su istražen element na ovim lokalitetima. Postoje različite vrste ulaza, a zajedničko im je obilježje da su prilagođeni terenu. U većini slučajeva ulazi su zaštićeni jednom, a vrlo često i dvije kule (Rifnik, Vrgada, Korintija, Biograci–Lištice, itd.).²²³ Ulaz u Crkvišće vjerojatno se nalazio u južnom kutu utvrde, a ulaz je štitila barem jedna kula, čiji su ostaci vidljivi na površini. Prema LiDAR snimkama, moguće je da se radi i o dvije kule.

Treba spomenuti i elemente koje često nalazimo na spomenutim lokalitetima, a u dosadašnjim istraživanjem na Crkvišću nisu pronađeni. Prvi je cisterna, koju nalazimo na gotovo svim istraženim lokalitetima, a nekad je smještena uza crkvu.²²⁴ Iako nije nađena na Crkvišću pretpostavlja se da postoji jer je cisterna nužan element za opskrbu stanovništva pitkom vodom u slučaju opsade ili napada.²²⁵ Protehizma je element nastao u doba Justinijana, a još nije pronađen na istočnoalpskom prostoru. Nalazimo ju na lokalitetima širom rimske Dalmacije.²²⁶ Osim ukopa čovjeka u štiti kule, na Crkvišću nisu pronađeni grobovi ili tragovi nekropole. Nekropole su pronađene i djelomično istražene na velikom broju istočnoalpskih utvrđenih naselja.²²⁷ Pokopi velikodostojnika u crkvi također su česti na navedenom prostoru,²²⁸ ali usprkos probnim sondiranjima, na Crkvišću nisu pronađeni tragovi ukopa u crkvi.

²²¹ Ciglencčki, 2003, 269.

²²² Sarantis, Christie, 2013, 41 4.

²²³ Ciglencčki, 2003, 269, Špehar, 2008, 578.

²²⁴ Ciglencčki, Modrijan, Milavec, 2020, 232.

²²⁵ Špehar, 2008, 589.

²²⁶ Ciglencčki, 2003, 269–271.

²²⁷ Ciglencčki, 1999, 295–297.

²²⁸ Ciglencčki, Modrijan, Milavec, 2020, 210.

Analogija crkve

Crkva na Crkvišću pripada grupi jednostavnih jednobrodnih crkvi s apsidalnim završetkom.²²⁹ Budući da su slične crkve vrlo česta pojava, pogotovo u Dalmaciji, nemoguće ih je sve navesti. Stoga će se ovo poglavlje usredotočiti na slične crkve s visinskih utvrđenih lokaliteta kao i na odabrane usporedbe s prostora Dalmacije i Primorja.

Na Korinjskom hribu nalazi se crkva (Slika 14) sličnih dimenzija (17.6 x 9.5m) s apsidom potkovastog oblika koja zauzima gotovo cijelu širinu broda. Riječ je o jedinoj crkvi na području današnje Slovenije sa širokom apsidom. Sa zapadne i sjeverne strane nalaze se aneksi koji se tumače kao narteks i, s obzirom na nalaz krsnog zdenca, baptisterij. Subselij je, isto kao i na Crkvišću, dozidan na unutarnje lice apside, a u brod crkve ulazilo se kroz narteks.²³⁰ Iako se crkveni kompleks na Tonovcovom gradu razlikuje od Crkvišća jer se radi o širem crkvenom središtu s čak tri spojene crkve,²³¹ postoje sličnosti s Crkvišćem u unutarnjoj organizaciji prostora. U sve tri crkve nailazimo na dozidanu subseliju, sličnih dimenzija kao i na Crkvišću. U sjevernoj crkvi ostala je sačuvana katedra, a u središtu svetišta nalazi se ostatak temelja oltara sličnih dimenzija kao i na Crkvišću.²³² Tipološki slične crkve s apsidalnim završetkom nalazimo na nizu visinskih lokaliteta na području današnje Slovenije, Bosne i Hercegovine i sjeverne Italije: Ajdovski gradec nad Vranjem, Rifnik, Zidani Gaber, Gradec nad Mihovom, Sv. Martin kod Šilentabora, Gradec kod Gornjeg Kotarca, Šiprage Zecovi kod Čarakova, crkve na Gradini kod Bakinaca (Slika 14), San Martino di Lundo/Lomaso, itd. Prema vidljivim ostacima arhitekture isto možemo pretpostaviti za Limberk kod Velike Račne, Bugar Grad i Gradec nad Velikom Strmicom, ali navedene crkve još nisu sustavno istraživane.²³³ Od navedenih crkvi treba izdvojiti onu na lokalitetu Zecovi kod Čarakova (Slika 14) jer tlocrtno, dimenzijama i položajem unutar utvrde najbolje odgovara crkvi na Crkvišću. Riječ je o jednobrodnoj crkvi sa širokom apsidom i narteksom koja je ostala očuvana samo u temeljima.²³⁴

Na jadranskoj obali treba izdvojiti crkvu na utvrdi Korintija na Krku. Osim smještaja u unutrašnjosti utvrde, ova crkva i tlocrtno je slična Crkvišću. Riječ je o jednobrodnoj crkvi sa

²²⁹ Za detaljan opis vidi: 15–17.

²³⁰ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 191–193.

²³¹ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2011, 22.

²³² Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2011, 117–120.

²³³ Basler, 1972, 115; Špehar, 2008, 569–577; Vujinović, 2014, 168–175; Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 192.

²³⁴ Basler, 1972, 76.

širokom apsidom, a zanimljivo je da su zidovi s vanjske strane pojačani lezenom.²³⁵ Slična je i crkva na utvrđi Sv. Damjan kod Barbata na Rabu kojoj je apsida s vanjske strane ojačana lezenama, a datira se u vrijeme Justinijana. Slične crkve uz jadransku obalu su: Sv. Marija na otoku Kornatu (Slika 14), južna crkva u kompleksu dvojnih crkvi Srma – Prižba, Sv. Viktor kod Telašćice, crkva ispod utvrde na Vrgadi, sjeverna crkva u kompleksu dvojnih crkvi Polače–Mljet, Sv. Andrija na otoku Iloviku.²³⁶ U unutrašnjosti rimske Dalmacije treba spomenuti sjevernu crkvu u utvrđi Mogorjelo. Riječ je jednobrodnoj crkvi sa širokom apsidom, a osim aneksa s južne i sjeverne strane postoje i narteks te naos.²³⁷ Ovaj oblik i prostorna organizacija crkvi česta je i na području šire okolice kasnoantičkog dunavskog limesa, a obično su izgrađene za vrijeme Justinijana. Primjeri takvih crkvi su crkve na lokalitetima: Boljetin, Veliki Gradac, Čezava, Hajdučka vodenica, Gradina na Jelici, Gradina kod Vrsenica, Sakicol kod Caričinog grada i Bedem – Maskare.²³⁸ Uz navedene crkve treba spomenuti i grupu crkvi sa sličnom prostornom organizacijom svetišta kao i Crkvišće, a koje se ne vežu uz visinske utvrde: Čitluk kod Šipove, Doci kod Ljubuškog, Crkvina u Klobuku, Hemmaberg i Laubendorf.²³⁹

Neke zajedničke karakteristike navedenih crkvi su:

- jednostavna jednobrodna crkva s apsidom
- centralni položaj, na najvišem mjestu unutar utvrđenja
- vrlo slične dimenzije
- naknadno dozidana subselija
- naknadno dozidani narteks i baptisterij

Zajedničko obilježje većine nabrojanih crkvi je subselija koja je naknadno dodana na ožbukani zid apside, kao što je to slučaj i na Crkvišću. Ta pojava česta je na istočnoalpskom prostoru, a pogotovo je česta na području utjecaja Salone. Osim spomenutih crkvi na Korinjskom hribu te Tonovcovom gradu analogije nalazimo u Hammabergu, Kučaru, Ajdni, Laubenodorfu, bazilikama A i B kod Bakinaca, bazilikama A, C i D na Gradini kod Jelice, itd. Prema ulomku amfore nađenom iza klupe u Tonovcovom gradu dodatak klupe datira se u sredinu 6. stoljeća; na temelju toga isto možemo pretpostaviti za druge lokalitete. Zidana

²³⁵ Lezena (lat. lesena) – vertikalna zidna istaka poput sploštena pilastra bez baze i kapitela; služi kao pojačanje konstrukcije i kao ukras. (Hrvatska enciklopedija) <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=36308>

²³⁶ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 195–198.

Treba napomenuti kako se neke od nabrojanih crkvi ne vežu uz utvrde (e.g. Sv Viktor i Sv. Andrija).

²³⁷ Basler, 1972, 98.

²³⁸ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 199–200.

²³⁹ Azinović Bebek, Sekulić, 2014b, 172; Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 192–193;

subselija vjerojatno je zamijenila drvenu klupu čiji su tragovi otkriveni na nekim lokalitetima.²⁴⁰

Naknadno dozidan baptisterij također je česta pojava na navedenom prostoru, ali ne nalazimo ga na Crkvišću. Obično su sagrađeni sa sjeverne strane crkve, a nekad ih nalazimo i s južne strane.²⁴¹ Ovaj jednostavni tip bez dodatnih prostorija tumačio se kao vojna crkva, dok one s razvijenim tlocrtom i prisustvom baptisterija ukazuju na složene nasebinske organizacije.²⁴² Međutim, ovo tumačenje zastarjelo je otkrićem crkvi s baptisterijem na vojnim utverdama, npr. Korinjski hrib.²⁴³ Budući da baptisterij nije pronađen na Crkvišću treba pretpostaviti postojanje crkve s baptisterijem u bližoj okolini Crkvišća.

Crkva na Crkvišću spada u grupu jednostavnih jednobrodnih crkvi koje nalazimo na širokom prostoru istočnih Alpi i zapadnog Balkana. Budući da su crkve na analognim lokalitetima izgrađene krajem 5. stoljeća, pretpostavlja se i da je crkva na Crkvišću izgrađena u tom periodu. Datiranje u kraj 5. stoljeća potvrđuju i rezultati radiokarbonske analize. Narteks i subselija, kao i na analognim lokalitetima, dozidani su u kasnijem razdoblju. Analogijom s crkvama na Ajdovskom gradecu i Tonovcovom gradu, za koje je na temelju pokretnih nalaza utvrdio točan period dogradnje,²⁴⁴ ukazuje da se dogradnja dogodila u drugoj trećini 6. stoljeća. Crkva se prestaje koristiti te propada do sredine 7. stoljeća.

Zaključna razmatranja

Kasnoantički lokalitet Crkvišće–Bukovlje nalazi se u selu Gornje Bukovlje 13 kilometara jugoistočno od Karlovca. Smješten je na platou iznad desne obale rijeke Mrežnice, okružen nepristupačnim stijenjem i strmim padinama. Plato dimenzija 110 x 85 x 80 metara okruživao je obrambeni zid, s čije su se vanjske strane, na istočnom pristupačnijem dijelu, nalazile najmanje 3 kule. Na najvišem dijelu unutrašnjosti utvrde pronađeni su ostaci ranokršćanske crkve. Iskopavanja na lokalitetu započeta su 2010. godine pod vodstvom Instituta za arheologiju, a od 2012 istraživanja provodi Hrvatsku restauratorski zavod.

Zbog svojeg prirodno zaštićenog položaja lokalitet je naseljavan od prapovijesti čemu svjedoče ostaci kuća lasinjske kulture i brončanog doba. Lokalitet je ponovno naseljen krajem

²⁴⁰ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 200–206.

²⁴¹ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 208.

²⁴² Ciglencečki, 1987, 171.

²⁴³ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 207.

²⁴⁴ Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2020, 214.

3. stoljeća, vjerojatno kao refugij za stanovništvo iz okolnih antičkih naselja. Krajem 4. i početkom 5. stoljeća, uslijed barbarskih provala i nestabilne političke situacije u Carstvu, izgrađena je utvrda. Od kraja 5. i početka 6. stoljeća nailazimo na tragove prisustva civilnog stanovništva. Lokalitet je napušten krajem 6. ili početkom 7. stoljeća nakon čega građevine propadaju, a tragovi kontinuiteta, kako autohtonog stanovništva tako i novopridošlih Slavena, zasad nisu pronađeni.

Crkvišće spada u grupu kasnoantičkih potpuno obzidanih visinskih naselja sa strukturama naslonjenim na zid s unutarnje strane. Ovaj tip lokaliteta karakterističan je za istočnoalpski prostor, a analogije možemo naći na širem zapadnobalkanskom prostoru kao i na jadranskim otocima. Smješten je u graničnom prostoru rimske Panonije i Dalmacije na važnoj prometnici koja je povezivala Panoniju s Jadranskim morom i sredozemnom trgovinom.

Dosad je istraženo više objekata među kojima se ističe ranokršćanska crkva s apsidom i narteksom. Ovaj tip crkve karakterističan je za slične visinske lokalitete. Nadalje, kompletno su istražena 3 objekta (objekti 1, 2, 3) uza obrambeni zid dok su djelomično istražena još 3 objekta (objekti 4, 5 i 6). Obrambeni zid, čiji je istočni dio vidljiv u prostoru, otkopan je u sjeveroistočnom dijelu utvrde. S njegove vanjske strane istražena je kula 1 u čijoj je štiti otkriven ukop muškarca. Prema vidljivim ostacima sumnja se u postojanje još najmanje dvije kule. Nedestruktivnim arheološkim metodama utvrđeno je postojanje još građevina uz istočni bedem. Ulaz u utvrdu vjerojatno se nalazio s južne strane.

Crkvišće je važna karika u razumijevanju naseljenosti kasnoantičkog prostora kako u kontekstu kontinentalne Hrvatske, tako i u širem naseobinskom kontekstu istočnoalpskog i zapadnobalkanskog prostora. Njegovim otkrićem djelomično je popunjena praznina u nizu visinskih lokaliteta koji se pružaju od sjeverne Italije pa sve do Bugarske. Budući da je dosad interes za arheološkim istraživanjem antike karlovačkog područja bio slab, vjerujem kako je Crkvišće tek prvi u nizu sličnih lokaliteta otkrivenih na ovom području.

Sažetak

Crkvišće–Bukovlje je kasnoantičko visinsko utvrđeno naselje s jednostavnom jednobrodnom crkvom s apsidalnim završetkom koja se datira u razdoblje 5./6. Stoljeća. Rad se bavi analizom lokaliteta tako da izlaže općenitu sliku lokaliteta i njegove antičke i kasnoantičke okolice, opisuje trenutno stanje istraženosti, stavlja lokalitet u kontekst povijesnih zbivanja te pruža analogije sa sličnim lokalitetima. Cilj ovog rada je, osim detaljnog opisa lokaliteta, pokazati kako su konkretna povijesna zbivanja u južnoj Panoniji utjecala na razvoj visinskog lokaliteta Crkvišće–Bukovlje te usporediti lokalitet sa sličnim lokalitetima iz istočnoalpskog i zapadnobalkanskog područja.

Ključne riječi: kasna antika, kasnoantička visinska utvrda, kasnoantičko visinsko naselje, Crkvišće Bukovlje, Karlovačka županija. kasnoantičke crkve.

Abstract

Crkvišće–Bukovlje is a late antique fortified hilltop settlement with simple single–nave church with the apsidal ending from 5./6. century. The paper concerns with analysis of the site in way that shows general picture of the site and its antique and late antique surroundings, describe current state of research, puts the site in the context of historical events and provides analogies with similar sites. The goal of this paper, except detailed description of the site, is to show how specific historical events in southern Pannonia influenced the development of the hilltop site Crkvišće–Bukovlje and compare the site with similar sites from the Eastern Alps and the Western Balkans.

Key words: late antiquity, late antique hilltop fort, late antique hilltop settlement, Crkvišće Bukovlje, Karlovac county, late antique churches.

Slike

Slika 1: Položaj lokaliteta Crkvišće iznad rijeke Mrežnice, snimio P. Sekulić (Azinović Bebek, Sekulić, 2014b, 166.)

Slika 2: Položaj lokaliteta Crkvišće, izradio D. Fudurić (Satelitska snimka geoportal.dgu)

Slika 3: Kasnoantička crkva, zračna snimka (Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 11.)

Slika 4: Kula 1 (Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 15.)

Slika 5: Objekt 1 (Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 53.)

Slika 6: Objekt 2, zračna snimka (Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 53.)

Slika 7: Objekt 3 i zapadni dio objekta 4 (Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 13.)

Slika 8: Objekt 5 (na slici desno) i objekt 6 (na slici lijevo) (Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 31.)

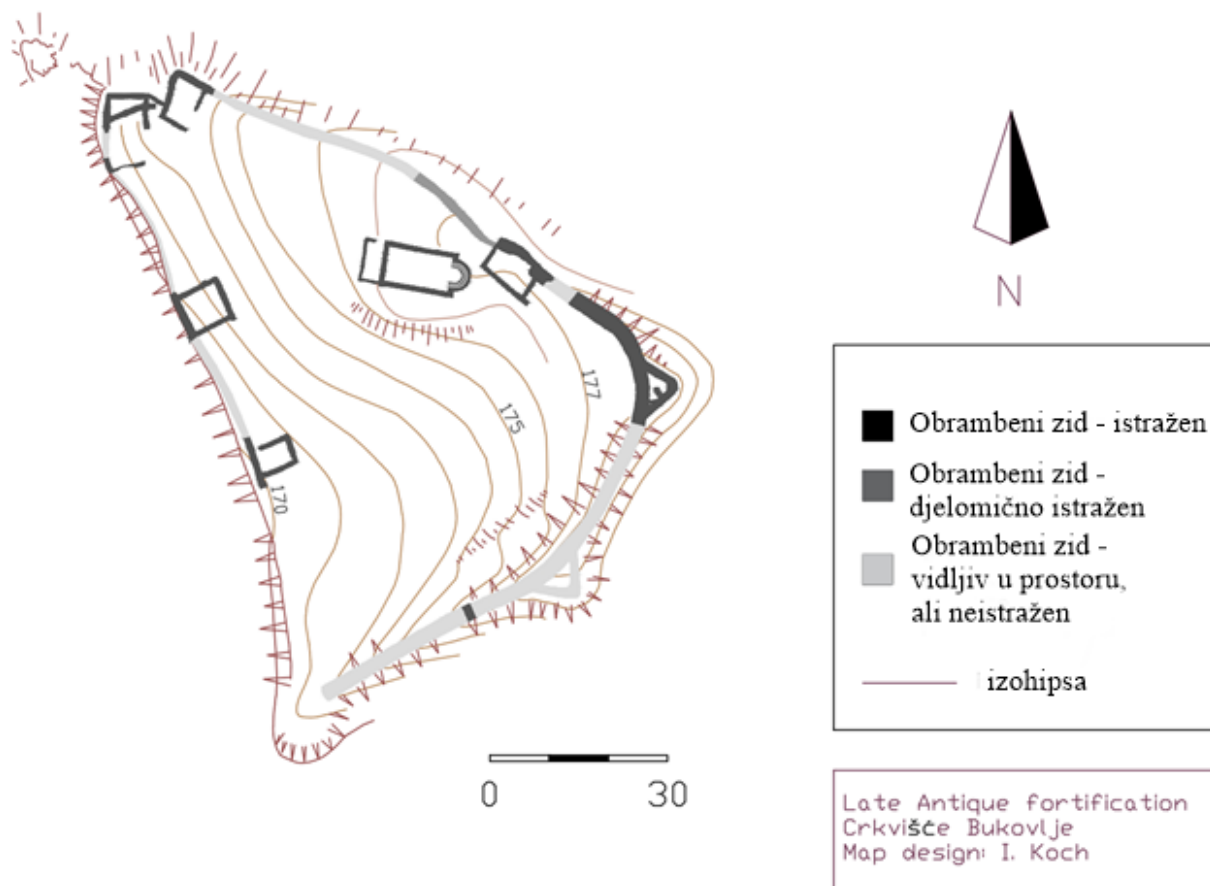
Slika 9: LiDAR snimka s označenim položajem lokaliteta Crkvišće (snimku ustupila A. Azinović Bebek)

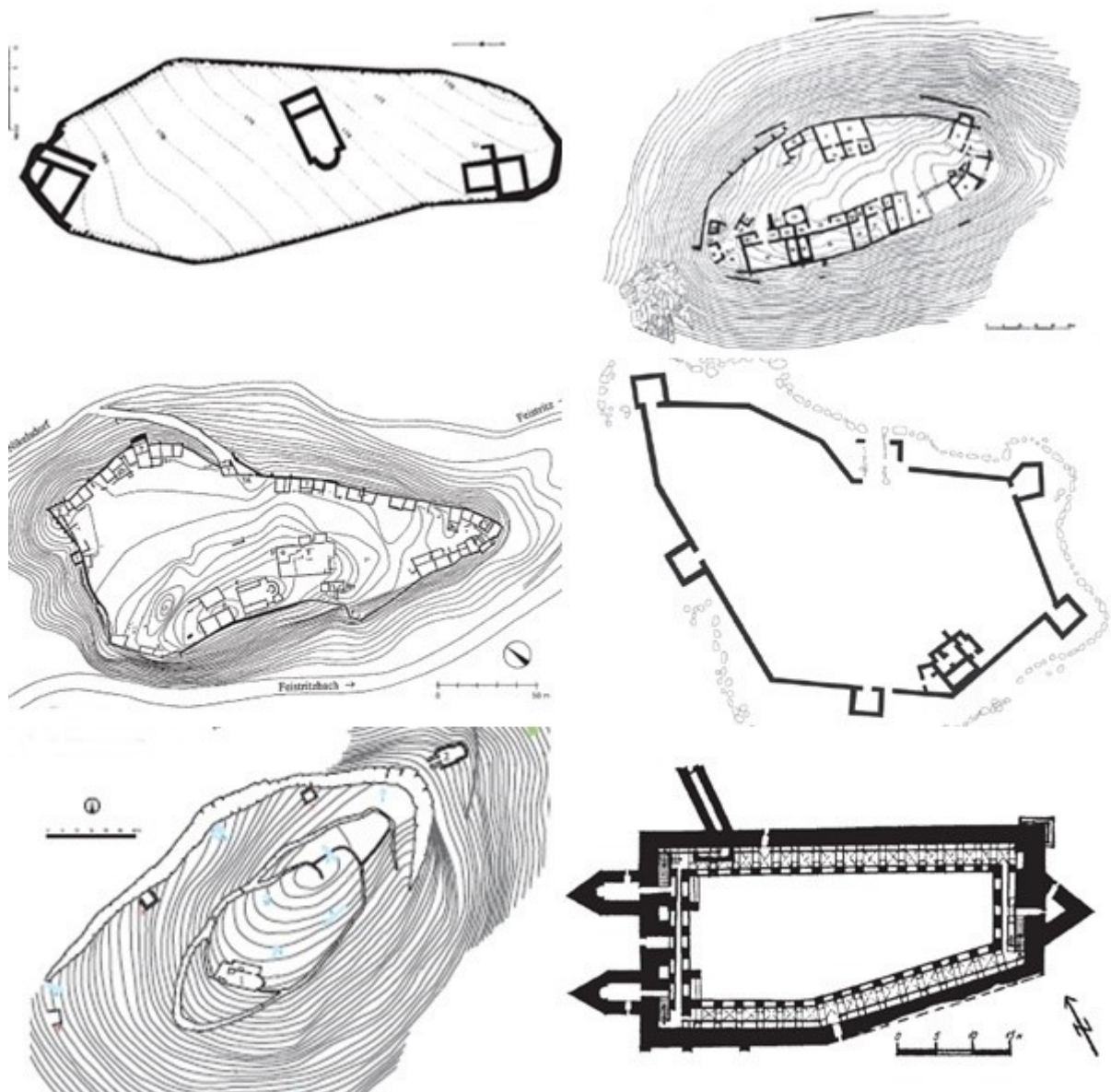
Slika 10: Afrička sigilata pronađena 2019. godine (Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 45.)

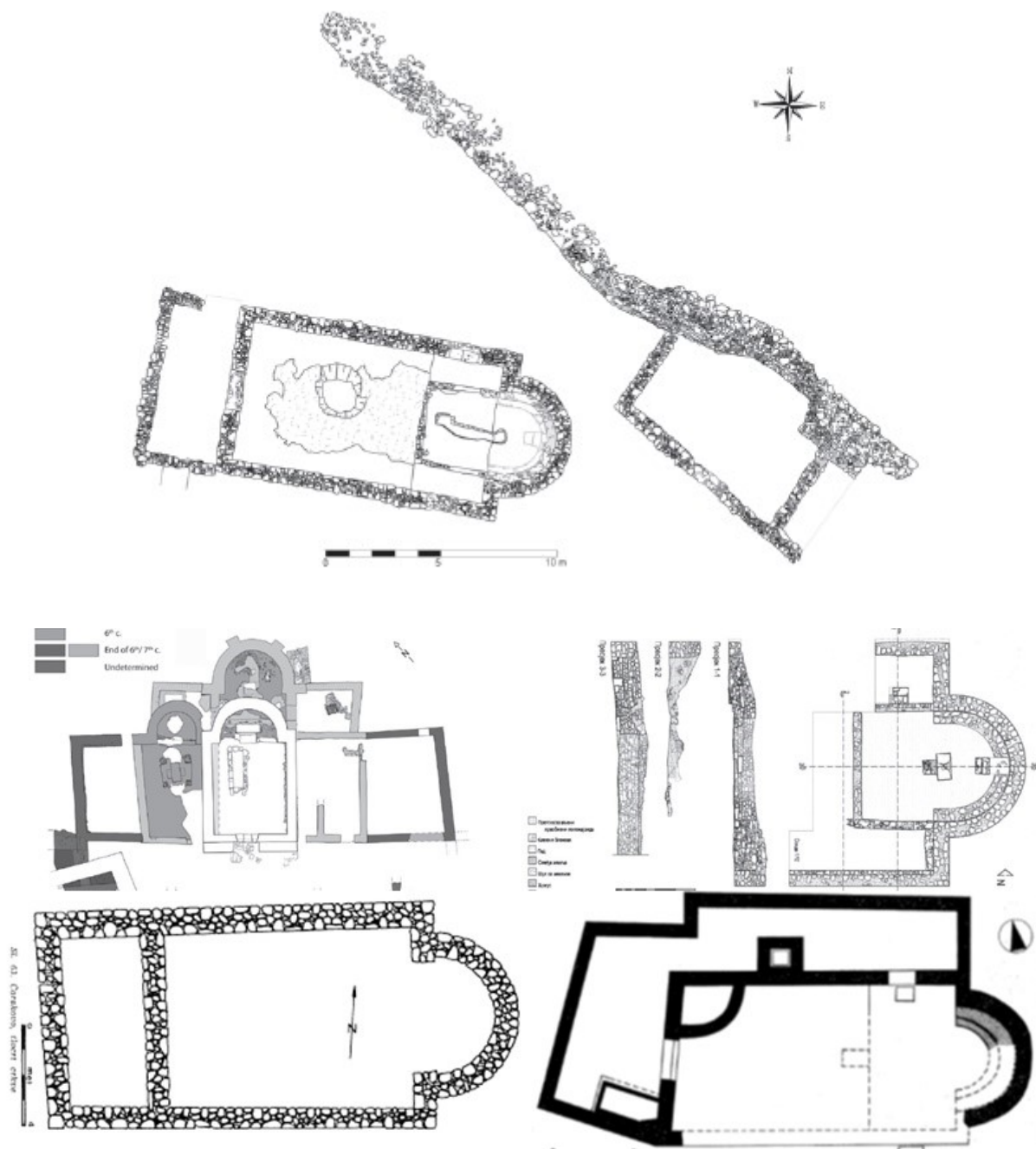
Slika 11: Primjerci novca pronađenog tijekom istraživanja (Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 45.)

Slika 12: Rekonstrukcija položaja Crkvišće s istraženim i pretpostavljenim strukturama, izradila I. Koch (Azinović Bebek, Sekulić, 2019, 64.)

Slika 13: Komparativne utvrde iz susjednih područja. U smjeru kazaljke na satu Zecovi kod Čarakova (Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2020. 268, Sl. 12.40.), Biograci–Lištice (Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2020. 270, Sl. 12.43.), Gradina na Žirju (Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2020. 242, Sl. 12.13.), Markova Mehana (Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2020. 274, Sl. 12.48.), Korinjski hrib (Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2020. 24, Sl. 2.2.), Duel (Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2020. 239, Sl. 12.11.)

Slika 14: Komparativne crkve iz susjednih područja s crkvom u Crkvišću (Azinović Bebek, 2017.). U smjeru kazaljke na satu Sv. Marija na Kornatu (Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2020. 196. Sl. 10.8.), 10.20: Bakinci, bazilika A (Vujinović 2014, 170. Sl. 7). Zecovi kod Čarakova (Basler, 1972, 76. Sl. 63.), Korinjski hrib (Ciglenečki, Modrijan, Milavec, 2020. 50, Sl. 2.2.)

Bibliografija:

Literatura:

- Andrić, Stanko. "Južna Panonija u doba velike seobe naroda", *Scrinia Slavonica*, Vol. 2, No. 1, (2002): 117–167.
- Azinović Bebek, Ana. *Generalski Stol–Crkvišće. Izvještaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima u 2012. g.*, Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2012.
- Azinović Bebek, Ana, Petar Sekulić. *Generalski Stol–Crkvišće. Izvještaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima u 2013. g.*, Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2013.
- Azinović Bebek, Ana, Petar Sekulić. *Generalski Stol–Crkvišće. Izvještaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima u 2014. g.*, Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2014a.
- Azinović Bebek, Ana, Petar Sekulić. "Kasnoantičko nalazište Crkvišće Bukovlje kod Generalskog Stola", *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III, No. 41, (2014b): 165–176.
- Azinović Bebek, Ana, Petar Sekulić. *Generalski Stol–Crkvišće. Izvještaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima u 2015. g.*, Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2015.
- Azinović Bebek, Ana, Petar Sekulić. *Generalski Stol–Crkvišće. Izvještaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima u 2016. g.*, Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2016.
- Azinović Bebek, Ana, Petar Sekulić. *Generalski Stol–Crkvišće. Izvještaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima u 2017. g.*, Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2017.
- Azinović Bebek, Ana, Petar Sekulić. *Generalski Stol–Crkvišće. Izvještaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima u 2018. g.*, Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2018.
- Azinović Bebek, Ana, Petar Sekulić. *Generalski Stol–Crkvišće. Izvještaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima u 2019. g.*, Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, 2019.
- Bakarić, Lidija et al. *Japodi: zaboravljeni gorštaci = Iapodes: the forgotten highlanders*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2017.
- Balen–Letunić, Dubravka. "Japodske nekropole s ogulinskog područja", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 32–33, No. 1, (1999): 23–62.

- Barbir, Antonela. "Litička analiza eneolitičkih kamenih izrađevina s lokaliteta Crkvišće–Bukovlje", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 50, No. 1, (2017): 51–69.
- Basler, Đuro. *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.
- Bilić, Tomislav. "Skupni nalazi novca iz Hrvatske. XVI. Skupni nalaz antoninijana iz Gornjeg Taborišta", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 41, No. 1, (2008): 289–309.
- Bogović, Mile. "Povijest biskupija Senjske i Modruške ili Krbavske I Srednji vijek", *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, Vol. 07, No. 1, (2001): 20–32.
- Büntgen, Ulf, Vladimir S. Myglan, Fredrik Charpentier Ljungqvist, Michael McCormick, Nicola Di Cosmo, Michael Sigl, Johann Jungclaus, Sebastian Wagner, Paul J. Krusic, Jan Esper, Jed O. Kaplan, Michiel A. C. de Vaan, Jürg Luterbacher, Lukas Wacker, Willy Tegel, Alexander V. Kirilyanov. "Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD", *Nature geoscience* 9, (2016): 231–236.
- Cartwright, Frederick F., Michael Biddiss. *Bolest i povijest*, Zagreb: Naklada Ljevak d. o. o., 2006.
- Ciglencečki, Slavko. "Kastel, utrjeno naselje ali refugij? (Kastell, befestigte Siedlung oder Refugium?)" *Arheološki vestnik* 30, (1979): 459–472.
- Ciglencečki, Slavko. *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Ljubljana: SAZU 31, 1987.
- Ciglencečki, Slavko. "K problemu datacije nastanka rimskodobnih višinski utrd v jugovzhodnoalpskem prostoru", *Arheološki vestnik* 41, (1990): 147–176.
- Ciglencečki, Slavko. "Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien" *Arheološki vestnik* 45, (1994): 239–266.
- Ciglencečki, Slavko. "Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia", *Arheološki vestnik* 50, (1999): 287–309.
- Ciglencečki, Slavko. "The basic characteristics of the late antique settlement pattern within the eastern Alpine region and Dalmatia", *Histria Antiqua* 11, (2003): 263–281.

- Ciglencečki, Slavko. "Castra und Höhensiedlungen vom 3. bis 6. Jahrhundert in Slowenien", *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter*– RGA–E Band 58, (2008): 481–532.
- Ciglencečki, Slavko. "Justinijanovo utvrđivanje Ilirika", *Archaeologia Adriatica*, Vol. 3, No. 1, (2009): 205–222.
- Ciglencečki, Slavko. Zvezdana Modrijan, Tina Milavec. *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu: naselbinski ostanki in interpretacija = Late antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid: settlement remains and interpretation*, sodelavci Benjamin Štular, Saša Čaval in Ivan Šprajc, Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2011.
- Ciglencečki, Slavko. Zvezdana Modrijan, Tina Milavec. *Korinjski hrib in poznoantične vojaške utrdbe v Iliriku = Korinjski hrib and late antique military forts in Illyricum*, sodelavci, with contributions of Peter Kos [et al.], Ljubljana: Založba ZRC, 2020.
- Crnković, Branko, Francesco Poggi. "Travertin– arhitektonski kamen za obnovu zagrebačke katedrale", *Rudarsko–geološko–naftni zbornik*, Vol. 7, No. 1, (1995): 77–85.
- Čučković, Lazo. *Arheološka karta Zajednice općina Karlovac*, Karlovac: Gradski muzej, 1984.
- Čučković, Lazo. "Arheološka topografija karlovačke regije. Arheološka istraživanja u karlovačkom i sisačkom području", *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 10, (1986): 9–17.
- Čučković, Lazo. "Prapovijesne gradine karlovačkog kraja. Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom Posavlju", *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 16/1991, (1993): 163–171.
- Domić–Kunić, Alka. "Bellum Pannonicum (12. – 11. st. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije" *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* Vol. 39 No. 1, (2006): 59–164.
- Filipec, Krešimir. *Arheološko–povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*, Zagreb, 2008.

- Frančišković-Bilinski, Stanislav, Halka Bilinski, Krešimir Maldini, Simana Milović, Qi Zhang, Erwin Appel. "Chemical and magnetic tracing of coal slag pollutants in karstic river sediments", *Environmental Earth Sciences*, 76 (2017): 1–18.
- Gibbon, Edward. *History of the decline and fall of the roman Empire*, Vol 1, ur. M. F. Guizot, Cincinnati: J. A. James, 1846.
- Glavaš, Vedrana. "Prometno i strateško značenje prijevoja Vratnik u antici", *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol. 37, No. 1, (2010): 5–18.
- Gračanin, Hrvoje. "Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija", *Scrinia Slavonica* 7, (2007): 7–64.
- Gračanin, Hrvoje. "Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji", *Scrinia Slavonica* 10, (2010a): 9–69.
- Gračanin, Hrvoje. "Zagrebačko područje u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 43 No. 1, (2010b): 143–151.
- Gračanin, Hrvoje. *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća*, Zagreb: Plejada, 2011.
- Gračanin, Hrvoje, Goran Bilogrivić. "Postrimski grad u Južnoj Panoniji: primjer Siscije", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 32, No. 32, (2014): 1–26.
- Hekster, Oliver, Gerda de Kleijn, Danielle Slootjes. *Crises and the Roman Empire*. ur. Oliver Hekster, Gerda de Kleijn, Danielle Slootjes, Brill: Leiden, 2007,
- Hirschfeld, Yizhar. "The crisis of the sixth century: climatic change, natural disasters and the plague", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 6, Iss. 1, (2006): 19–32.
- Horvat, Rudolf. *Slike iz hrvatske povijesti*, Zagreb: Hrvatska pučka seljačka tiskara, 1910.
- Karavanić, Snježana, Andreja Kudelić. "Istraživanje prehistorijskih gradina Barilović–Osovlje i Crkvina–Bukovlje (Karlovačka županija)", *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VII, No. 1, (2011): 81–84.

- Kovač, Marina. "Tipologija i tehnologija izrade rimskih koštanih predmeta na području Donje Panonije na primjeru nalaza iz Murse", neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet, 2017.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. "Put u Senj", *Danica*, broj 36 (1843): 181–182.
- Lopašić, Radoslav. *Karlovac: poviest i mjestopis grada i okolice*, Zagreb: Matica hrvatska, 1879.
- Lopašić, Radoslav. *Oko Kupe i Korane: mjestopisne i povjestne crtice*, Zagreb: Naklada Matice Hrvatske, 1895.
- Matura, Aleksandra. "Toponimija starokršćanskih lokaliteta na području rimske provincije Dalmacije", diplomski rad, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019.
- McCormick, Michael. "Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence", *Journal of Interdisciplinary History* 43:2, (2012): 169–220.
- Migotti, Branka. "The Roman sarchophagi of Siscia", *Arheološki radovi i rasprave*, 17 (2013): 357–360.
- Migotti, Branka, Marjeta Šašel Kos, "Catalogues", u: *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in Their Material, Social, and Religious Context*, ur. Branka Migotti. Summertown: Archaeopress, 2018, 5-132.
- Migotti, Branka. "Grobni spomenici Siscije u kontekstu novijih geoarheoloških istraživanja", *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*, 12 (2018): 20–40.
- Migotti, Branka. "Geology and Quarries." u: *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in Their Material, Social, and Religious Context*, ur. Branka Migotti, Summertown: Archaeopress, 2018, 202–211.
- Mirnik, Ivan. "Nalazi starog novca s karlovačkog područja", *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 10, (1986): 103–118.
- Modrijan, Zvezdana, Tina Milavec. *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe = Late antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds*, sodelavci Peter Kos ... [et al.], Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2011.

- Modrijan, Zvezdana. "Continuity in Late Antiquity Slovenian fortified hilltop settlements", *Keszthely–Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, (2011): 53–67.
- Mušić, Branko. *Izvešće o geofizičkim istraživanjima na lokalitetu Crkvišće–Bukovlje*, Maribor: Gearh d. o. o., 2013.
- Nađ, Miroslav. "Coin circulation AD 193–423", *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, ur. Branka Migotti, Oxford: BAR, (2012): 389–414.
- Olujić, Boris. "Sustavno arheološko istraživanje lokaliteta Viničica kod Josipdola", *Modruški zbornik*, Vol. 1 No. 1, (2007): 53–69.
- Perkić, Domagoj. "Antičke nekropole u špiljama kao posebnost Kordunskog područja", *Subterranea Croatica*, Vol. 1, No. 1, (2003): 40–49.
- Perkić, Domagoj. "Crkva sv. Jurja u Mateškom Selu: nalazi iz grobova kasnoga srednjeg i novog vijeka", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* Vol. 34, (2017): 185–225.
- Perkić, Domagoj. *Antičke nekropole u speleološkim objektima, kamenolomi i naselja na području Korduna*. Split: Književni krug, 2019.
- Poschenburg, Viktor. *Die Schutz – und Trutzwaffen des Mittelalters*, Stuttgart: Franckh sche Buchhandlung, 1939.
- Rapanić, Željko. "O počecima i nastajanju Dubrovnika". *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija – svezak 40, (2013): 81–126.
- Sarantis Alexander, Neil Christie (ur.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, Leiden: Boston, 2013.
- Špehar, Perica. "Late Antique and Early Byzantine fortifications in Bosnia and Herzegovina (hinterland of the province of Dalmatia)", *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter – RGA–E Band 58*, (2008): 559–594.
- Sekulić–Gvozdanović, Sena. "Zvečaj na Mrežnici", *Bulletin Odjela VII za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, God.15/22, No. 1/3, (1967/74): 51–58.
- Škegro, Ante. "Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. g. – analiza", *Archaeologia Adriatica* 3, (2011): 191–204.

Sokol, Vladimir. *Rimski metal s Kuzelina = Roman metalwork from Kuzelin: (iskapanja 1990. – 1997.)*, Sesvete: Muzej Prigorja, 1998.

Sladović, Željka, Zoran Mikić. *Lokalitet Crikvišće – Bukovje GPR snimanje i obrada*, Zagreb: Geoda Consulting d. o. o., 2018.

Suić, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1976.

Szavits Nossan, Stjepan. "Ceste Karlovac – Senj od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća", *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol. 4, No. 1, (1970): 127–166.

Uredništvo, "Proizvodnja i primjena vapna (III.)", *Građevinar. Časopis Hrvatskog saveza građevinskih inženjera*, br. 59, sv. 3, (2007): 249–257

Vikić–Belančić, Branka. "Sustavna istraživanja u Ludbregu od 1968–1979. god", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 16–17, No. 1, (1983): 119–166.

Vujinović, Bojan. "Ranovizantijski grad na Gradini u Bakincima", *Godišnjak/Jahrbuch* 43, (2014): 167–184.

Zgrablić, Marina. "Naselja, crkve i biskupi u Istri između kasne antike i ranoga srednjeg vijeka: primjer Pulske biskupije", *Tabula*, sv. 10, (2012): 129–146.

Zubčić, Krešimir. "Rijeka Mrežnica – rekognosciranje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, ur. Jasen Mesić. Ministarstvo kulture. Zagreb: Kratis, 2007.

Mrežne stranice:

<https://geoportal.dgu.hr/> (Posjećeno 13. 4. 2020.)

<https://map.hak.hr/?lang=hr&s=mireo;roadmap;mid;I;6;12;0;;1&z=11&c=45.3993342129683,15.430685430765152> (Posjećeno 15. 4. 2020.)

<https://oss.uredjenazemlja.hr/public/lrServices.jsp?action=publicLdbExtract> (Posjećeno 17. 4. 2020.)

<https://tehnika.lzmk.hr/hladno-oruzje/> (Posjećeno 1. 5. 2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=36308> (Posjećeno 12. 5. 2020.)